

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik niet voor mijzelf ben...' De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914

Hofmeester, K.

Publication date
1999

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hofmeester, K. (1999). *'Als ik niet voor mijzelf ben...' De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914*. [, Universiteit van Amsterdam]. in eigen beheer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

Noten inleiding

1. Brief van B. Feigenbaum aan de *Internationales Arbeiter Bildungsclub* in Manchester d.d. 8 februari 1889, archief William Wess, MSS 240/W/9. Modern Records Center [Voortaan MRC]. Feigenbaum citeerde op zijn beurt Johann Jacoby (1805-1877), een Duitse radicaal die zich in de jaren '70 van de negentiende eeuw aansloot bij de socialisten. Zie E. Silberner, *Johann Jacoby Politiker und Mensch* (Bonn-Bad Godesberg 1976) 410 voor de herkomst van dit citaat.
2. Tijdens de slag bij Sadowa (Königgratz, Bohemen), die in 1866 plaats vond, versloeg het Pruisische leger het Oostenrijkse leger waarna er een einde kwam aan de Oostenrijkse invloed in Duitsland.
3. Avot 1:14. Voor een toelichting zie: I.Maarsen, *De spreuken der vaderen* (Zutphen 1932) 36-37; R. Travers Herford (ed.), *The Ethics of the Talmud: Sayings of the Fathers* (New York 1962) 34, Y. Buxbaum, *The Life and Teachings of Hillel* (Northvale etc. 1994) 268-270.
4. Zie voor deze specifieke toepassing Moshe Mishkinsky, 'The Jewish Labor Movement in Modern History', in: Tamar Manor-Friedman (ed.), *Workers and Revolutionaries. The Jewish Labor Movement* (Tel Aviv 1994), 17-31, ald. 17.
5. Voor de beknoptheid is in dit boek steeds sprake van Oosteuropese joodse immigranten, terwijl er natuurlijk onderlinge verschillen zijn tussen de joden uit Rusland, Russisch Polen, Galicië en Roemenië.
6. Leonty Soloweitschik, *Un prolétariat méconnu. Étude sur la situation sociale et économique des ouvriers juifs* (Brussel 1898) 7.
7. Soloweitschik, *Un prolétariat méconnu*, 86, 111 en 122.
8. Idem 122.
9. Idem 58.
10. Idem 77.
11. Idem 22, 121-122.
12. Manor-Friedman (ed.), *Workers and Revolutionaries. The Jewish Labor Movement*. Op pagina 20 van deze catalogus wordt ter verklaring van het weglaten van Amsterdam op het ontbreken van een 'Hebrew historiographer' voor de geschiedenis van de Amsterdamse joodse diamantbewerkeren gewezen, hetgeen natuurlijk niet zo'n sterk verweer is.
13. Jonathan Frankel, *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862-1917* (Cambridge etc. 1981) 3.
14. Lloyd P. Gartner, 'The Jewish Labor Movement in Great Britain and the United States', in: Manor-Friedman (ed.) *Workers and Revolutionaries*, 76-113, ald. 93.
15. Voor de studies over de joodse arbeiders in Amsterdam waarin niet gesproken wordt over joodse arbeiders elders, zie de literatuuropgave in noot 24. Voor de opmerkingen over de ondoenlijkheid van de vergelijking zie Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat in Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 83-84.
16. Nancy L. Green (ed.), *Jewish Workers in the Modern Diaspora* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1998).
17. Green (ed.), *Jewish Workers in the Modern Diaspora*, 237.
18. Nathan Weinstock, *Le pain de misère. Histoire du mouvement ouvrier juif en Europe* (3 vols, Parijs 1984-1986).
19. Weinstock wijst er in zijn studie op dat in Oost-Europa een veel scherper klasse- en politiek bewustzijn heerste onder de joodse arbeiders dan onder de niet-joodse. Zie Weinstock, *Le pain de misère. Tome II. L'Europe centrale et occidentale jusqu'en 1914* (Parijs 1984) 15 en 121.
20. Weinstock, *Le pain de misère. Tome II*, 14.
21. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 82.
22. Idem.
23. Idem 83.
24. Idem 85.
25. Voor Parijs: Paula Hyman, *From Dreyfus to Vichy. The Remaking of the French Jewry 1906-1939* (New York 1979) 93; Nancy L. Green, *The Pletzl of Paris. Jewish Immigrant Workers in the Belle Epoque* (New York en Londen 1986) 187. Voor Londen: V.D. Lipman, *Social History of the Jews in England 1850-1950* (Londen 1954) 118; L.P. Gartner, *The Jewish Immigrant in England 1870-1914* (Londen 1960) 102 en W.J. Fishman, *East End Jewish Radicals 1875-1914* (Londen 1975) 183.
26. Zie Anne J. Kershen 'Trade Unionism amongst the Jewish Tailoring Workers of London and Leeds, 1872-1915', in: D. Cesarani (ed.), *The Making of Modern Anglo-Jewry* (Oxford 1990) 34-54; en idem, *Uniting the Tailors. Trade Unionism Amongst the Tailors of London and Leeds, 1870-1939* (Ilford en Portland 1995); Andrew S. Reutlinger, 'Reflections on the

- Anglo-American Jewish Experience: Workers and Entrepreneurs in New York and London', *American Jewish Historical Quarterly*, vol 66 (1977) no 4, 473-484. Roy B. Helfgott, 'Trade Unionism among the Jewish Garment Workers of Britain and the United States', *Labor History*, vol 2 (1966) 202-214.
27. Nancy Green geeft in haar 'The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies' in: Jan Lucassen and Leo Lucassen (eds), *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives* (Bern etc. 1997) 57-72 een overzicht van al deze aansporingen tot vergelijking, net als Marcel van der Linden in 'Doing Comparative Labour History: Some Essential Preliminaries', in: Jim Hanagan and Andrew Wells (eds), *Australian Labour and Regional Change. Essays in Honour of R.A. Gollan* (Rushcutters Bay, NSW 1998), 75-92. 'Klassieke' studies over de vergelijkende methoden zijn: John Stuart Mill, 'A System of Logic, Ratiocinative and Inductive', N. Weiler en Ariane Berthoin Antal (eds), *Comparative Policy Research. Learning from Experience* (Berlijn 1987).
28. Van der Linden, 'Doing Comparative Labour History', 76.
29. Aristide Zolberg, 'How Many Exceptionalisms?', in: Ira Katznelson and Aristide R. Zolberg, *Working-Class Formation. Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States* (Princeton 1986) 397-455, ald. 401.
30. Katznelson and Zolberg (eds), *Working-Class Formation* en Pierre Birnbaum and Ira Katznelson (eds), *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship* (Princeton 1995).
31. Nancy L. Green, 'L'Histoire comparative et le champ des études migratoires', *Annales ESC* no 6 (november-december 1990) 1335-1350 en van dezelfde auteur 'The Modern Jewish Diaspora: Eastern European Jews in New York, London and Paris', in: Dirk Hoerder and Leslie Page Moch (eds), *European Migrants. Global and Local Perspectives* (Boston 1996) 263-281. In 'The Comparative Method and Poststructural Structuralism', 57-72 geeft Green een overzicht van alle vergelijkende methoden en zet haar eigen methode daar tegen af.
32. Voor Londen is er het pionierswerk van Gartner, *The Jewish Immigrant in England*; Lipman, *Social History of the Jews*; David Feldman, *Immigrants and Workers, Englishmen and Jews: Jewish Immigration to the East End of London 1880-1906* (ongepubliceerde PhD thesis, University of Cambridge 1986) en van deze auteur ook *Englishmen and Jews. Social Relations and Political Culture 1840-1914* (New Haven en Londen 1994). Speciaal over de joodse arbeidersbeweging in Londen is er Fishman, *East End Jewish Radicals*.
- Voor Parijs is er het algemene werk van Michael Marrus, *The Politics of Assimilation* (Oxford 1971) en van Hyman, *From Dreyfus to Vichy*. Over de joodse arbeiders en arbeidersbeweging is er het werk van Zosa Szajkowski, *Etyudn tsu der geshikete fun ayngemandertn yidishn yishev in Frankraykh* (Parijs 1937) en idem *Di profesjonele baevung tsvishen di yidische arbeter in Frankraykh biz 1914* (Parijs 1937) en het veel modernere werk van Green, *The Pletzl of Paris*.
- Voor Amsterdam is er het werk van Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, de uitgebreide biografie van Henri Polak van Salvador Bloemgarten, *Henri Polak sociaal democraat 1868-1943* (Den Haag 1993) en van dezelfde auteur artikelen over de vroege joodse arbeidersbeweging in Amsterdam: 'De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten: 1890-1894' (overdruk uit het *Achtentwintigste Jaarboek Genootschap Amstelodamum* Amsterdam 1986) Over de diamantindustrie, de diamantbewerkeren en de ANDB: C. van der Velde, *De ANDB. Een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne beteekenis* (Amsterdam, 1925). H. Heertje, *De diamantbewerkeren van Amsterdam* (Amsterdam, 1936) en de artikelen van Theo van Tijn over de ANDB en de diamantindustrie: Th. van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel- en nijverheid, 1845-1897', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, vol 87 (1974) 16-69 en 160-201 en zijn 'De Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerenbond (ANDB); een succes en zijn verklaring' in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (eds) *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie II* (Den Haag 1977) 93-109. Over de SDAP in kiesdistrict III zijn er de artikelen van Luuk Brug: 'Het district waar oprees hun burcht', 'Uit zorg voor "'t koosjere der Partij"' en 'Het jaar 1913', in M. van Amerongen (e.a.), *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984) 12-118.

Noten Deel I Amsterdam

Hoofdstuk 1

1. Zie Simon B. Stokvis, 'Valt er voor de Amsterdamsche Joden wat te leeren uit de Trianon kwestie?', *De Wereld. Democratisch - staatkundig en Algemeen Weekblad* 6 december 1912.
2. Zie Stokvis, 'Valt er voor de Amsterdamsche Joden wat te leeren'. Zie ook *De Wereld. Democratisch - staatkundig en Algemeen Weekblad* 29 november 1912 en *Het Leven* 3 december 1912.
3. Voor een gedetailleerde beschrijving van de situatie in Amsterdam in de jaren vijftig en de twee decennia die daar op volgden, zie Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965). Thorbecke's uitspraak wordt hierin geciteerd op pagina 13.
4. Voor de economische ontwikkeling in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw zie Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle en Amsterdam 1991). Voor de industriële ontwikkeling van de hoofdstad tot 1914 zie J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (Bergen 1987).
5. *Mededeelingen van het gemeentelijk bureau van statistiek der gemeente Amsterdam no 67, Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921* (Amsterdam 1923) 40.
6. Zie voor een analyse van de verschillende beschrijvingen Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 63 e.v.
7. *Weekblad voor Israëlieten* 5 november 1858
8. Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 234.
9. Zie E. Boekman, *Demografie van de joden in Nederland* (Amsterdam 1936) 18, en na hem o.a. I. Schöffer, 'The Jews in the Netherlands: the Position of a Minority through three Centuries', *Studia Rosenthaliana*, vol 15 (1981) 85-100 ald. 88.
10. J.H. van Zanten, 'Eenige demografische gegevens over de Joden te Amsterdam', *Mensch en Maatschappij*, vol 2 (1926) no 1, 1-24, ald. 5.
11. Voor meer statistische gegevens over Oosteuropese joden in Amsterdam zie Karin Hofmeester, *Van Talmoed tot Statuut. Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs 1880-1914* (Amsterdam 1990) 120-128.
12. Zie Robert Cohen, 'Boekman's Legacy: Historical Demography of the Jews in the Netherlands', in: J. Michman en T. Levie (eds), *Dutch Jewish History. Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherlands* (Jeruzalem 1984) 519-540, ald. 521 en J. Lucassen, 'Joodse Nederlanders 1796-1940: een proces van omgekeerde minderheidsvorming', in: Hetty Berg, Thera Wijsenbeek, Eric Fischer (eds), *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940* (Amsterdam 1994) 32-47, ald. 37-38.
13. Boekman, *Demografie van de joden*, 112, Cohen, 'Boekman's Legacy', 536.
14. Idem.
15. Daarnaast speelt volgens sommigen het feit dat joden meer en ook eerder dan de rest van de bevolking geneigd waren tot een trek naar de grote steden (waar de gezondheidszorg beter was) een rol. Naarmate de rest van de bevolking ook meer verstedelijkte, verdwenen deze verschillen. Zie J. Sanders, *Ziekte en Sterfte bij Joden en niet-Joden te Amsterdam* (Rotterdam 1918) 1-7 voor verschillende verklaringen.
16. De interviews in Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd* geven daar een goed inzicht in.
17. C. Reijnders, *Van Joodsche Natiën tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1969) 80.
18. L.M. Hermans, *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond* (Amsterdam 1901) 67.
19. M.H. Gans, *Het Nederlandse Jodendom. De sfeer waarin wij leefden* (Baarn 1985) 86.
20. Heertje, *De diamantbewerker*, 40.
21. Idem 232.
22. Reijnders, *Van Joodsche Natiën*, 81.
23. *Statistische Mededeelingen uitgegeven door het bureau van statistiek der gemeente Amsterdam no 77* (1926) herplaatsing van tabel 26.
24. Helaas zijn de oorspronkelijke gegevens van deze telling, die ons meer hadden kunnen vertellen over de onderverdeling van de hoofdcategorieën, niet meer te achterhalen. Ik dank Peter Hofstede en Odette Flessing van het Gemeente Archief Amsterdam die mij bij de zoektocht naar de gegevens erg geholpen hebben.

25. L. de Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 5 (Den Haag 1974) 494; Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 93 en 95; J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede en Antwerpen 1992) 92 en Dan Michman, *Het Liberale Jodendom in Nederland 1929-1943* (Amsterdam 1988) 32.
26. Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 83-84.
27. Boudien de Vries, 'De joodse elite in Amsterdam 1850-1900: oude en nieuwe rijkdom', in: Hetty Berg (ed.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Amsterdam en Zwolle 1996) 81-92, ald. 84, tabel 1.
28. Nederlandsch-Israëlitisch Armbestuur te Amsterdam. *Verslag over 1882-1889* (Amsterdam 1890) 18.
29. Zie I. Lipschits, *Honderd jaar NIW. Het Nieuw Israëlitisch Weekblad 1865-1965* (Amsterdam 1966) 116-145 voor gegevens over joodse armenzorg.
30. Ph. Falkenburg, *Armenzorg in Nederland. In opdracht der vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek. Deel I: Gemeente Amsterdam* (Amsterdam 1893) 119.
31. Voor een overzicht over het NIA en zijn activiteiten: Falkenburg, *Armenzorg in Nederland* 116-141 en S.J. Philips, *Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Nederlandsch Israëlitisch Armbestuur te Amsterdam 1825-1925* (Amsterdam z.j.). Voor een impressie van de overige joodse filantropie, zie Lipschitz, *Honderd jaar NIW*, 116-145.
32. Falkenburg, *Armenzorg in Nederland*, 118.
33. Zie De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, deel 5, 494; Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 93 en 95; Michman, Beem en Michman, *Pinkas*, 92.
34. Zie hiervoor Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992) appendix F, 326-330, vooral 328 en idem 'Arme Amsterdamse joden en de strijd om hun integratie aan het begin van de negentiende eeuw', in: Berg (ed.), *De Gelykstaat der Joden*, 55-66, ald. 58-59.
35. Voor algemene cijfers: Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 170; voor cijfers joodse armenzorg: Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 290.
36. Zie De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden* deel 5, 494; Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 93 en 95; Michman, Beem en Michman, *Pinkas*, 92.
37. Nederlandsch-Israëlitisch Armbestuur te Amsterdam, *Verslag over 1882-1889*, 14.
38. Falkenburg, *Armenzorg in Nederland*, 140 en Philips, *Gedenkboek*, 61.
39. Rapport no 2074 uit 1895, archief 5186 Armwezen Gemeente Archief Amsterdam, no 224, Gemeente Archief Amsterdam [Voortaan: GAA].
40. Philips, *Gedenkboek*, 61.
41. Zie *Statistische Mededeelingen door het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam No 51 Armenzorg te Amsterdam 1914 en 1915* (Amsterdam 1918) 48 en *Statistische Mededeelingen uitgegeven door het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam No 44: Armenzorg te Amsterdam 1908, 1909 en 1910* (Amsterdam 1913) 120-121.
42. H. Jacobs, *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Lager Godsdienstonderwijs in Nederland* (z.p. z.j.) 4-5.
43. D. Michman, 'Joods onderwijs in Nederland 1616-1905', in: *Stichting Joodse scholengemeenschap J.B.O.* (Amsterdam 1973) 29.
44. Kinderen uit de middenklasse gingen vaak naar de zogenaamde onderwijzerscholen, scholen die door een onderwijzer gerund werden en waarvoor ongeveer 70 gulden schoolgeld per kind, per jaar voor betaald moest worden. Rond 1850 bestonden er negen van dit soort scholen in Amsterdam, waarvan er een 300 leerlingen en 13 leerkrachten had. Ook deze scholen kregen in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds minder leerlingen, tot in 1874 alleen nog de school van Elte bestond. Jacobs, *Geschiedenis van het Lager Godsdienstonderwijs*, 26.
45. Zie voor meer gegevens over de reacties op de uitvoering van de schoolwet Karin Hofmeester, "Een teeder en belangrijk punt". Opinies over openbaar onderwijs in joodse kring 1857-1898", in: Henk te Velde en Hans Verhage (eds), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 157-176, ald. 158-164.
46. Hofmeester, "Een teeder en belangrijk punt", 164-169.
47. Idem 169-171.
48. Reijnders geeft in *Van Joodsche Natiën* een opsomming van verschillende buurt en chewre-synagoges, 63 e.v. en 83.
49. Aanhangers van de Reformbeweging wilden het jodendom aanpassen aan de moderne tijd. Zo nodig, als de aanpassing dat vergde, moest de halacha (de joodse wet) verlaten worden. In de praktijk betekende dit dat de diensten in de synagoge aangepast moesten worden aan de gebruiken uit de omgeving. Diensten moesten in de landstaal gehouden worden, vaak werd er een koor en soms zelfs een orgel ingezet om de synagoge meer op een kerk te laten lijken.
50. Jaap Meijer, *Erfenis der Emancipatie. Het Nederlandse jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw* (Haarlem 1963) 60.

51. Meijer, *Erfenis der Emancipatie*, 11.
52. Rond 1880 waren er in Amsterdam ongeveer 5000 zitplaatsen in de verschillende synagogen beschikbaar. Van deze plaatsen bevonden zich er 3181 in de Hoofdsynagoge (2642 mannenplaatsen en 539 vrouwenplaatsen); 200 in de Oude Synagoge, die alleen bij Hoogtijdagen werden gebruikt; en 1600 plaatsen in de ongeveer 20 particuliere synagogen. Zie W. Sleumer Tzn, 'De Amsterdamsche Joden in hun religieus-geestelijk leven VIII', *Woord en Geest. Gereformeerd Weekblad*, 1 april 1927. Van deze plaatsen bleven er op sabbat ongeveer duizend leeg. Dat betekent dat er maar 4000 joden op sabbat naar de synagoge gingen. Van de circa 40.000 joden die op dat moment in Amsterdam woonden, waren er minstens 6000 tot 8000 in staat om naar de synagoge te gaan, bijna de helft van hen ging dus niet. In de daarop volgende jaren nam het synagogebezoek alleen maar verder af.
53. Van Tijn ziet deze ontwikkelingen als de belangrijkste twee oorzaken van de start van de emancipatie van deze groep, Van Tijn, *Twintig jaar Amsterdam*, 228.
54. Ph. Bregstein en S. Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam* (Amsterdam, 1978) 165-166.
55. Zie hiervoor ook: R.G. Fuks-Mansfeld, 'Moeizame aanpassing (1814-1870)', in: J.C.H. Blom e.a. (eds), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 207-243, ald. 226-227 en J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland', in: *idem* 247-310, ald. 269-271.
56. M.H. Gans, *Memorboek. Platenatlas van het leven der Joden in Nederland van de Middeleeuwen tot 1940* (Baarn 1986) 562 en A.S. Rijxman, *A.C. Wertheim 1832-1897. Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis* (Amsterdam 1961) 92.
57. H. Daalder, geciteerd in Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 270.
58. Rijxman, *A.C. Wertheim*, 224.
59. S.M. Kwast, Meijer de Hond. Amsterdam 30 Augustus 1882 - Sobibor 23 juli 1943. (Ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam 1993) 5.
60. Kwast, Meijer de Hond, 5.
61. Gans, *Memorboek*, 591.
62. *Idem*.
63. *Idem* 588-593; Blom en Cahen 'Joodse Nederlanders', 271-272.
64. Boekman, *Demografie van de joden*, 119.
65. Gebaseerd op Van Zanten, 'Eenige demografische gegevens', 11.
66. Boekman, *Demografie van de joden*, 68.
67. Sanders, *Ziekte en sterfte bij Joden en niet-Joden*, 14-15.
68. Zie getuige Jo Juda die vertelt hoe zijn grootvader, die erg arm was, toch naar de opera ging. Bregstein en Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 223. Voor een overzicht van de joodse rol (als exploitanten en opvoerenden) in het Amsterdamse amusement, zie Joost Groenteboer en Hetty Berg (eds), *...Dat is de kleine man... 100 jaar joden in het Amsterdamse amusement, 1840-1940* (Amsterdam en Zwolle 1995).
69. Bregstein en Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 229.
70. Vooral Heertje wijst op dit onderscheid, Heertje, *De diamantbewerkers*, 68-69.
71. *Idem* 70.
72. *Idem* 69.
73. Volgens I. Lipschitz, die de geschiedenis van het blad beschreef, werd het NIW ook gelezen door 'het volk'. Lipschitz, *Honderd jaar NIW*, 27.
74. Het NIW had 7000 abonnees op ca 104.000 joden in heel Nederland. In 1909 had het NIW 12.000 abonnees op ca 106.000 joden. *Idem* 77.
75. In 1879 werd Nederland opgeschrikt door het zogenaamde Pincoffs schandaal. Lodewijk Pincoffs was een Rotterdams-joodse zakenman, die een succesvolle Afrikaanse Handelsmaatschappij bezat en in 1872 de Rotterdamse Handelsvereniging oprichtte. Deze Rotterdamse Handelsvereniging zou met een bedrijfskapitaal van 15 miljoen enorme havenwerken aan gaan leggen in Rotterdam. Pincoffs' Afrikaanse vereniging begon eind jaren zeventig echter verlies te leiden en Pincoffs, die ook politiek actief was en lid was van de Eerste Kamer, besloot deze verliezen te verdoezelen door middel van 'creatief boekhouden'. Toen dit bedrog in 1879 aan het licht kwam, vluchtte Pincoffs naar Amerika. Zie hiervoor: Bram Oosterwijk, *Vlucht na victorie. Lodewijk Pincoffs (1827-1911)* (Rotterdam 1979). Dit financiële schandaal, dat juist door de landelijke bekendheid van de 'politicus' Pincoffs breed werd uitgemeten, kreeg onmiddellijk een antisemitisch tintje. Vooral het Rotterdamse, katholieke dagblad *De Maasbode* legde in zijn berichtgeving graag de nadruk op de joodse achtergrond van

- Pincoffs, maar ook in populaire spotliederen werd het jood-zijn van Pincoffs vermeld. Hans Vermeulen, *De Maasbode. De beweging geschiedenis van 'De beste courant van Nederland'* (Zwolle 1994) 56-57; en Oosterwijk, *Vlucht na victorie*, 183-186 en 194.
76. Rede van A.C. Wertheim, gehouden tijdens een bijeenkomst van de Alliance Israélite Universelle op 18 juni 1893, afgedrukt in het *NIW* 23 juni 1893.
77. Zie voor de discussie over de positie van de joodse gemeenschap in de verzuilde maatschappij: H. Daalder, 'Dutch Jews in a segmented society', *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands* 10 (Den Haag 1978) 175-194, ald. 191-193; I. Schöffer, 'The Jews in the Netherlands', 98-99 en Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 266-277.
78. Schöffer, 'The Jews in the Netherlands', 96.
79. Jan Ramakers, "'Godsmoordenaars en addergebroed'. Het antisemitische vijanbeeld bij de Nederlandse katholieken in de negentiende eeuw', in: Hans Righart (ed.), *De Zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* ('s-Gravenhage 1990) 88-106, ald. 92 en 101. Idem, "'Maar de Joden zijn toch slechte mensen...'" Nederlandse katholieken en joden vanaf de joodse emancipatie tot de tweede helft van de negentiende eeuw', *Kleio*, no 10 (1986) 9-15. Zie ook idem, 'De houding van de Nederlandse katholieken tegenover de joden, 1900-1940', in: D. van Arkel e.a. (eds), *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel* (Baarn etc. 1990) 87-166.
80. Guy Miellet, *Antisemitisme en de Nederlandse katholieken (1882-1894)* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1981) 49.
81. Bloemgarten, 'De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten', 154 en A. Löwenhardt, 'Den kamp tegen het verderfelijk jodendom', *Trouw* 3 mei 1980.
82. A. Kuyper, *Liberalisten en Joden* (Overgedrukt uit *De Standaard*) (Amsterdam 1878) 5 en 13.
83. I. Schöffer, 'Abraham Kuyper and the Jews', in: idem, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987) 159-170.
84. Zie Rijxman, A.C. Wertheim, 281-282 voor deze kwestie.
85. Idem.
86. Zie G. Taal, *Liberalen en Radicals in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 105-106.
87. Zie M.J.P.M. Weijtens, *Nathan en Shylock in de Lage Landen: de Jood in het werk van de Nederlandse letterkundigen uit de negentiende eeuw* (Groningen 1971); Jaap Meijer, *Rationalisme, Romantiek, Risjes. Het Joodse type in onze literatuur* (Heemstede 1978); idem, *Het levensverhaal van een vergetene: Willem Anthony Paap 1865-1923. Zeventiger onder de Tachtigers* (Amsterdam 1959) voor de sleutelroman over Wertheim zie ald. 155-177 en Rijxman, A.C. Wertheim, 236.
88. Voor het weren van joden in cafés zie Rijxman, A.C. Wertheim, 239 e.v. en Gans, *Memorboek*, 594-599.
89. Zo liet de Grote Club (de vereniging van beurspeculanten) geen joden als lid toe, en weigerde ook roeiclub De Hoop joodse leden. Rijxman, A.C. Wertheim, 238.
90. Idem 239. Voor problemen bij het vinden van werk, zie een ingezonden brief in *Recht voor Allen* van 10 september 1888.
91. Bregstein en Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 189-203 en Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 149.
92. Voor de onderzoeker is het moeilijk dit antisemitisme goed op waarde te schatten. Onze blik wordt immers bepaald door de vervolgingen in de periode 1940-1945 en we zijn geneigd alle voorafgaande uitingen van antisemitisme in dit licht te beoordelen en te zien als aanloop tot de uiteindelijke catastrofe. Om dit probleem te ondervangen moet - voor zover dat mogelijk is - nagegaan worden welke indruk de antisemitische uitlatingen in de onderzochte periode maakte op de leden van de joodse gemeenschap.
93. Zie bijvoorbeeld *Centraalblad voor Israëlieten in Nederland* 19 april 1901 en *NIW* 15 maart 1901.
94. Rede gehouden bij de ochtenddienst ter Groote Synagoge te Amsterdam (Isr. Paascheest 1893) door J.H. Dünner. Afgedrukt in *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* 14 april 1893.
95. *NIW* 23 juni 1893.

Noten hoofdstuk 2

- 1.D. Hudig, *De vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) 55.
- 2.Joan Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten. Een bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933) 190. Zie voor meer gegevens over J.S. Snijders: J.M. Welcker, *Heren en Arbeiders in de vroege Nederlandse Arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978) 108.
- 3.De SDV werd opgericht door ex-leden van de ter ziele gegane Nederlandse sectie van de Eerste Internationale. De SDV koos het partijprogramma van de Duitse socialistische partij (het zogenaamde programma van Gotha) als uitgangspunt. Er volgden zusterorganisaties in andere steden en in 1881 ontstond door de samenvoeging van al deze SDV's de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Zie hiervoor de artikelen van Paul van Horssen en Dick Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol 1 (1975) no 1, 5-69 en 'De Sociaal Democratische Bond (II)', *idem*, vol 3 (1977) no 7, 3-54; J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973) en Lex Heerma van Voss, 'Twintig jaren later: Amsterdam 1875-1895', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol 19 (1993) no 1, 7-35, ald. 16-20 en vooral zijn literatuurverwijzingen op 16.
- 4.Gegevens ontleend aan archief J.S. Snijders, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [Voortaan IISG].
- 5.Anonieme, ongedateerde brief gericht aan 'Juf. Snijders', archief J.S. Snijders (IISG).
- 6.In de eerste jaren na de oprichting groeide de SDB geleidelijk, van naar schatting 150 leden tot 400 leden. Zie J.J. Giele, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890) Deel 1.' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 3* (Nijmegen 1978) 27-82 ald. 49 en Van Horssen en Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond', 37-38 en 58. Voor de joodse aanhang van de SDB zie Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 137.
- 7.J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland deel I* (Amsterdam 1926) 50.
- 8.Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 55.
- 9.Idem.
- 10.Voor een uitgebreide beschrijving van de diamantindustrie zie Van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamant-handel- en nijverheid' en Bloemgarten, *Henri Polak*, 81-90.
- 11.Van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamant-handel- en nijverheid', 52.
- 12.Idem 54.
- 13.Van Tijn, 'De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB)', 99.
- 14.Van Tijn 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamant-handel- en nijverheid', 28.
- 15.Heertje, *De diamantbewerders*, 35.
- 16.Zie Giele 'Socialisme en vakbeweging' 68-70 en Van der Velde, *De ANDB*, 23-24.
- 17.Heertje, *De diamantbewerders*, 71.
- 18.Idem.
- 19.Van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamant-handel- en nijverheid', 173 en Van der Velde, *De ANDB*, 31.
- 20.Verhoor H. Kuijper, *Enquête gehouden door de staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890* (Amsterdam z.j.) 1095. Helaas heb ik de steunaanvragen niet kunnen achterhalen om deze uitspraak te controleren.
- 21.Heertje, *De diamantbewerders*, 71.
- 22.Verhoor Salomon Raphael van Minden, *Enquête gehouden door de staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890*, 1280 tot en met 1284.
- 23.Verhoor idem, *Enquête 1890*, 1280 tot en met 1284.
- 24.J. Giele (ed.), *Een kwaad leven: de arbeidsenquête van 1887. Heruitgave van de Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (3 vols, Nijmegen 1981) Deel I, 278 en 282.
- 25.*Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie, Deel I Voedings- en Genotmiddelen* ('s-Gravenhage 1914) 164.
- 26.*Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie I*, 164.
- 27.Zie hiervoor o.a. Knotter, *Economische transformatie*, 188.

28. De onderstaande gegevens zijn ontleend aan: Knotter, *Economische transformatie* 183-194; *Een kwaad leven* deel I, getuigenis Justus van Maurik, 170 e.v.; G. Blankert, 236 e.v. en B. Bergman Carels 276 e.v. en *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie* I, 135-137 en 161-175.
29. Knotter, *Economische transformatie*, 190.
30. Giele (ed.), *Een kwaad leven* deel I, 170 en 276.
31. In 1886 werd van drie van de in totaal veertien fabrieken vermeld dat ze meer dan tien joodse werklieden in dienst hadden, te weten Jacobson, Alma en Voorwijk. Knotter, *Economische transformatie*, 189 en 336 noot 44.
32. Zie voor verslagen van deze staking: W. van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond opgericht op 26 december 1987, zijn geschiedenis, werken en streven* (Amsterdam 1937). 15-20; Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 124-155 en Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1976) 117-121.
33. Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond*, 22 en Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 55.
34. Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond*, 25.
35. Giele (ed.), *Een kwaad leven* deel I, 236.
36. Ongedateerd stuk (wrsch. uit 1888) archief SDB, 18 (IISG).
37. Voor biografische gegevens over het driemanschap zie Bauke Marinus, 'Eichelsheim, Henri Johannes Jacobus', in: P.J. Meertens e.a. (eds), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* deel II (Amsterdam 1987) 40-42 idem, 'Bruens, Hendrikus Johannes', in *idem*, 26-27; Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond*, 248-252, Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging* I, 54-56 en 69-71 en W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* deel II (Amsterdam 1922) 388-389.
38. In *De Sigarenmaker* stonden regelmatig lijstjes met lokale bestuurders. Paul van Horssen en Dick Rietveld verzamelden gegevens over de leden van de Amsterdamse SDB en SDAP. Zij achterhaalden onder meer het beroep, het adres en de geloofsovertuiging van de leden. Op deze gegevens baseerden zij hun artikelen 'De Sociaal Democratische Bond'; 'De Sociaal Democratische Bond (II)' en 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de SDB- en SDAP aanhang', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol 16 (1990) no 4, 386-406. Zij waren zo vriendelijk om hun gegevens aan mij ter inzage te geven, waarvoor ik ze erg dankbaar ben. De namen van de lokale bestuurders van de NISTB zijn terug te vinden in de lijst van SDB leden van Van Horssen en Rietveld. De Amsterdamse NISTB bestuurders bleken in 1897 geen van allen joods te zijn.
39. Gegevens over de kledingindustrie in Amsterdam zijn te vinden in: Giele (ed.) *Een kwaad leven* deel I; *Enquête gehouden door de staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890; De Kledingindustrie te Amsterdam. Rapport uitgebracht door de Commissie van onderzoek, benoemd door den Gemeenteraad in zijne vergadering van 30 Juni 1897* (Amsterdam 1900); *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie. Deel II Textielnijverheid en reiniging* ('s-Gravenhage 1914); A. Wolff-Gerzon, "Au Bonheur des Dames". *Uit het Nederlandse kledingbedrijf van de laatste honderd jaar* (Amsterdam, z.j.); Jan Boersma en Ivo Kuypers, 'En toen kwam het kapitaal...'. Een onderzoek naar segmenteringsprocessen op de Amsterdamse arbeidsmarkt voor de kledingindustrie, 1850-1920 (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht 1988); Peter-Paul de Baar, 'Gerzon-naaisters waren vrij op sabbat. Joden in de Amsterdamse kledingindustrie, 1796-1940', *Ons Amsterdam*, vol 46 (juni 1994) 148-152 en Knotter, *Economische transformatie*, 147-162.
40. Giele (ed.), *Een kwaad leven* deel I, 318 en 445 en Knotter, *Economische transformatie*, 150-151.
41. Giele (ed.) *Een kwaad leven* deel I, 363.
42. Zie Boersma en Kuypers, 'En toen kwam het kapitaal...', 123 en Wolff-Gerzon, "Au Bonheur des Dames", 39 e.v..
43. Wolff-Gerzon, "Au bonheur des Dames", 49 en 55 en Roger Mieller, 'Joodse ondernemers in het grootwinkelbedrijf in de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw', in: Berg e.a. (eds), *Venter, fabriqueur, fabrikant*, 91 noot 8.
44. *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie* II, 162
45. Boersma en Kuypers, 'En toen kwam het kapitaal...', 53.
46. Voor een overzicht van de segmentatie van de arbeidsmarkt in de Amsterdamse kledingindustrie zie idem 57-99.
47. Verhoor A.A. van der Plas: 'Kleine magazijnen zijn meestal in handen van Israëlieten die zelf geen kleermaker zijn', *Enquête gehouden door de staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890*, 5570.
48. Zie de notulen van Kleermakers Vereeniging Vooruitgang door Broederschap d.d. 13 december (zonder jaar) in archief H. Gerhard, 12 (IISG) en Welcker, *Heren en arbeiders*, 106.

49. *Recht voor Allen* 9 maart 1887 en B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1894) 517.
50. *Recht voor Allen* 29 maart 1889, stuk geschreven door een naaister.
51. Heerma van Voss, 'Twintig jaren later', 19.
52. Van Horssen en Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond', 37-38 en 58.
53. Uitspraak van C. Eitje, geciteerd in Rijxman, *A.C. Wertheim*, 76.
54. Zie ook Gans, *Het Nederlandse Jodendom*, 113 voor de Organizeerbaarheid.
55. W. Sleumer Tzn, 'De Amsterdamsche joden in hun religieus geestelijk leven V', *Woord en Geest. Gereformeerd Weekblad* 4 maart 1927.
56. Heertje, *De diamantbewerker*, 72.
57. Zie Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 275-276.
58. Zie J. Charité, *De SDB als orde- en gezagsprobleem voor de overheid* (Leiden 1972) 134-135.
59. Zelfs F. van der Goes, die absoluut niet antisemitisch was, schreef in zijn stuk over het politieoptreden tijdens de rellen, dat het café van Penning 'door politie-agenten en Joden inwendig vernield is geworden.' F. van der Goes, *Ter herinnering. Getuigenissen en Bewijsstukken in de Politie-quaestie* (Amsterdam 1891) 12. Het gaat hier om een heruitgave van een artikel uit *De Nieuwe Gids* uit oktober 1887.
60. *Recht voor Allen* 5 maart 1887.
61. Idem.
62. Zie Van Horssen en Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond (II)', 14-34.
63. *Recht voor Allen* 15 augustus 1889.
64. Zie Bloemgarten, *Polak*, 24 en 211; Joan A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933) 181 en Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993) 183-184.
65. *Recht voor Allen* 22 augustus 1889.
66. Idem.
67. Joan Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten*, 181.
68. Voor het al of niet bestaande antisemitisme van Domela Nieuwenhuis zie de biografie van Meyers, *Domela, een hemel op aarde* 183 en 196-198. Deze geeft overigens wel een erg simplistische kijk op de gang van zaken: 'De joden hadden zich bij de rellen in Amsterdam niet onbetuigd gelaten, zij waren over het algemeen vurige Oranjeklanten, dus antisocialistisch. Dus waren de socialisten anti-joods, met name in Amsterdam', 183.
69. *Recht voor Allen* 5 september 1889.
70. Fred Kolman, 'Domela Nieuwenhuis en de snelle ondergang van *Recht voor Allen* als dagblad', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, no 37 (maart 1995) 2-18, ald. 4.
71. *Recht voor Allen* 24 juli 1890.
72. Idem 30 juli 1890.
73. Idem.
74. Zie voor Von Barnekow en Tindal, H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum 1976).
75. Scheffer, *Henry Tindal*, 67 e.v. en Kolman, 'Domela Nieuwenhuis', 11-12.
76. *Recht voor Allen* 30 oktober 1890.
77. Idem 5 november 1890 en 7 november 1890.
78. Idem 24 februari 1891.
79. De hier gemaakte opsomming van antisemitische artikelen is voor deze periode vrij compleet.
80. In 1898 zou dat twee keer per week worden tot op 1 juli 1900 het laatste nummer van *Recht voor Allen* verscheen.
81. Van Horssen en Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond (II)', 38-39.

Noten hoofdstuk 3

1. *Recht voor Allen* 9 en 10 mei 1893.
2. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 139.
3. Zie Bloemgarten, *Polak*, 27 over de etentjes. De reactie van Kloos wordt geciteerd in Meijer, *Het levensverhaal van een vergetene*, 161-162.
4. Taal, *Liberalen en Radicalen*, 168 en Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 138.
5. Taal, *Liberalen en Radicalen*, 170 en Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 139.
6. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 141. Sallie Boom ging in 1893 samen met zijn zoon Julius *Het Vrije Woord*, een joods vrienden-
kersblad uitgeven, nadat hij in 1891 al de brochure *Wat een gelovige jood aan belasting betaald* had geschreven, waarin hij zich
fel afzet tegen het bestuur van het NIK, zie idem, 162-164.
7. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 142.
8. Voor functies zie idem 142; voor uittaling Coltof zie Bloemgarten, *Polak*, 24.
9. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 143.
10. *Recht voor Allen* 29 augustus 1890.
11. Idem.
12. S. *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias* (Amsterdam derde druk, z.j.) 4.
13. Idem 5.
14. Idem 6.
15. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 148-149. Zie ook *Ons Blad. Socialistisch Orgaan voor de Israëlieten* 1 oktober 1893 voor een
terugblik.
16. *Recht voor Allen* 9 en 10 mei 1893.
17. *Ons Blad* april 1893.
18. Idem.
19. Idem.
20. Idem.
21. Idem oktober 1893.
22. Idem januari 1894.
23. Idem december 1893.
24. Idem april 1893.
25. Idem oktober 1893.
26. Idem januari 1894.
27. Idem april 1893.
28. Idem.
29. Idem juli 1893.
30. Idem april 1893.
31. Idem.
32. Idem.
33. Polak werd vrij snel na de oprichting lid van *Het Centrum*, Bloemgarten, *Polak*, 37.
34. *Ons Blad* juli 1893.
35. *Recht voor Allen* 9 en 10 mei 1893. *Ons Blad* had overigens niet alleen diverse verkooppunten in Amsterdam, ook in
Winschoten, Gorinchem, Foxhol, gem. Hoogezand, Gouda, Arnhem, Lemmer, Zwolle en Hoorn was het blad volgens zijn
eigen colofon te koop.
36. Idem.
37. *De Handwerksman* april 1909. Zie voor een overzicht van de activiteiten van *Handwerkers Vriendenkring*: Ab Caransa,
Handwerkers Vriendenkring 1869-1942. Belangenbehartiging, ziekenzorg, woningbouw (Alkmaar 1998).
38. Er bestonden wel joodse wederzijdse hulporganisaties maar die waren strikt religieus. Bij katholieke en protestantse
organisaties hoorden de joodse arbeiders natuurlijk niet thuis.
39. Handwerkers Vriendenkring, *Gedenboekje ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan, bevattende een kort overzicht van de
geschiedenis der vereeniging 1869-1899* (Amsterdam z.j.) 12.

40. *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring* november 1893.
41. Idem mei 1892.
42. Idem november 1893.
43. Idem mei 1893.
44. Idem maart 1893.
45. Idem september 1893.
46. Idem maart 1893.
47. Idem november 1893.
48. Idem.
49. Bloemgarten, 'Vlegeljaren' 147.
50. Bloemgarten, *Polak*, 34.
51. Notulen afdeling Amsterdam december 1891-1894, SDB archief, 23-26A (IISG).
52. Idem.
53. Idem.
54. Heertje, *De diamantbewerkers*, 71.
55. Zie voor een zeer gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelingen in de Amsterdamse diamanthandel en industrie: Van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel- en nijverheid'.
56. Bloemgarten, *Polak*, 34-36.
57. *De Diamantbewerker Officieel orgaan van de Nederlandsche Diamantbewerdersvereniging*, o.a. 1 november 1892 en 1 december 1892.
58. *De Diamantbewerker* 16 juni 1983.
59. Idem 6 maart 1893.
60. Idem.
61. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 158-159.
62. Zie het verslag van Henri Polak van deze bijeenkomst in *De Nieuwe Tijd* 21 oktober 1893.
63. Idem.

Noten hoofdstuk 4

1. *Ons Blad* oktober 1893.
2. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 169-170.
3. Zie Bloemgarten, 'Vlegeljaren' 169-170, zie ook *Recht voor Allen* 5 en 6 mei 1894 voor het verloop van de staking.
4. Zie voor een overzicht van deze stakingen, Ad Knotter, 'Van "defensieve standsreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht"', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol 19 (1993) no 1, 68-93, ald. 78 e.v.
5. Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerdersbond*, 35. Zie voor verslagen van de staking: *Recht voor Allen* 27 en 28 februari 1894; 24 en 25 maart 1894, 19 en 20 april 1894 en 5 en 6 mei 1894.
6. Het archief van de NISTB is verdwenen en van het blad *De Sigarenmaker* is uit deze periode geen exemplaar overgebleven. De Amsterdamse politie hield van deze - blijkbaar niet al te omvangrijke - staking geen rapporten bij.
7. De parlementaire enquêtecommissie die in 1887 de werking van de kinderwet-Van Houten onderzocht, adviseerde in haar eindverslag om een overzicht van de toestand op fabrieken en werkplaatsen in heel Nederland te laten maken. In 1888 begonnen twee ingenieurs - A.A. Bekaar en H.W.E. Struve - zelf op de werkvloer gegevens te verzamelen. In twee jaar tijd bezochten ze ruim 3000 werkplaatsen in heel Nederland en wonnen een grote hoeveelheid informatie in, ook over het werken op zondag. Als dit gebeurde omdat er veel joodse werklieden op een fabriek of werkplaats werkten, dan vermeldden ze dat. Joost van Genabeek en Georg Reuding hebben voor het IISG deze gegevens opgenomen in een database. Joost heeft mij op deze bron gewezen en mij in de database wegwijs gemaakt, ik ben hem daar erg dankbaar voor.
8. Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerdersbond*, 36.
9. Zie Van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel- en nijverheid', 164.
10. Bloemgarten, *Polak*, 91-92.
11. *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring* december 1894.
12. Idem.

13. Van der Velde, *De ANDB*, 53.
14. Idem 54.
15. Extra editie van *De Diamantbewerker* 7 november 1894.
16. Bloemgarten, *Polak*, 95.
17. Idem 98.
18. Idem 97.
19. Van der Velde, *De ANDB*, 101 en 102; Van Tijn, 'De geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel- en nijverheid', 186.
20. Idem 102. Als voorwaarden voor het welslagen van het verkoopkartel van arbeid noemt Van Tijn de prijselasticiteit van de vraag naar het eindproduct (het product moet nog wel verkocht worden als het duurder wordt door hogere loonskosten) en de concurrentiepositie ten opzichte van produktiecentra elders. Aan beide voorwaarden voldeed de Amsterdamse diamantindustrie. 21. Van der Velde, *De ANDB*, 105.
22. Idem.
23. Idem 107.
24. Idem.
25. Idem.
26. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 237 e.v., ook al onderschrijft zij op 240 Van Tijns' visie; Bregstein en Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 114-117.
27. Idem.
28. Zie hiervoor Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 157 en 171.
29. Ook Van Zutphen zelf wees bij de viering van het 40-jarig bestaan van HV op de grote rol van deze organisatie bij het welslagen van de staking bij staking in november 1894. *Algemeen Handelsblad* 19 april 1909.
30. Bloemgarten, *Polak*, 98.
31. Idem 97.
32. Idem 100.
33. Idem 104.
34. *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond* (Weekblad) 31 januari 1896.
35. Brief van 11 februari 1895, ANDB archief, 3401 (IISG). Geciteerd Judy Schagen, *Het cultureel beleid van de Algemene Nederlandse Diamantbewerders Bond 1894-1914* (ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam, 1992) z.p.
36. De definitieve uittreding van Polak en De Levita uit de SDB werd echter mede veroorzaakt door het zogenaamde Panama-Schandaal. Binnen de SDB oppositie bestond wantrouwen t.a.v. de correctheid van de boekhouding van *Recht voor Allen*. Troelstra en Van Kol spraken dit wantrouwen in eigen kring wel uit, maar distantieerden zich er van toen Polak en De Levita de beschuldigingen tijdens het Kerstcongres van de SDB met veel aplomb uitspraken. Zo stonden zij beiden in hun hemd op het congres en werden door Troelstra en de zijnen 'verraden'. Ze verlieten de partij. Zie voor een uitgebreide beschrijving van het Panama-conflict: Bloemgarten, *Polak*, 66-70.
37. P. Hoogland, *Vijfen twintig jaren sociaal-democratie in de hoofdstad* (Amsterdam 1928) 18.
38. Gegevens over M.A. Hamel heb ik ontleend aan het kaartsysteem van SDAP-leden van Van Horssen en Rietveld, gegevens over Greetje Cohen: Bloemgarten, 'Vlegeljaren' 139.
39. Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 396.
40. Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 23.
41. Gebaseerd op het materiaal van Van Horssen en Rietveld.
42. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 32.
43. Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 396.
44. Idem.
45. Bloemgarten, *Polak*, 116.
46. *Weekblad der gezamenlijke Diamantbewerders-Vereenigingen* 28 december 1894.
47. Verslag van de vergadering met de werklieden van de fabriek Moppes, in idem.
48. C.W. Breukelaar was vanaf de staking bij de ANDB betrokken en vervulde ook bestuurlijke functies, o.a. bij de Brilljant-slijpersknechten Vereeniging Streeven naar Verbetering (SNV). Het artikel verscheen in idem, 8 februari 1895.

49. Om de contributieafdracht te controleren werden er lijsten langs de fabrieken gestuurd waarop de contributie-betaling moest worden aangetekend. Uit die lijsten bleek niet alleen hoeveel er werd afgedragen, maar ook wie er wel en wie er niet afdroeg.
50. *Weekblad der gezamenlijke Diamantbewerker-Vereenigingen*, 8 februari 1895.
51. Idem 8 maart 1895.
52. *Weekblad* 6 september 1895.
53. Zie voor een beschrijving van deze staking: Bloemgarten, *Polak*, 116-117 en de verslagen in het *Weekblad* van 22 maart tot 10 mei 1895.
54. Bloemgarten, *Polak*, 119.
55. Zie voor een gedetailleerd verslag van dit conflict idem, 121-127.
56. 'Bij het scheiden', in: *Weekblad* 27 september 1895.
57. Idem.
58. Idem.
59. H. Kuijper, 'Anti-semitisme', idem.
60. Idem.
61. Idem.
62. Idem.
63. Voor een poging hiertoe zie Karin Hofmeester, *Van Talmoud tot Statuut*, 96-97.
64. Bloemgarten, *Polak*, 124.
65. Idem 114.
66. *Weekblad* 30 oktober 1896, opgemerkt in A.E. Spijkstra, De verhouding tussen de joodse en niet-joodse arbeiders binnen de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerker Bond in de eerste vijf jaar van zijn bestaan (1894-1899) (ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam 1993) 14.
67. Bloemgarten, *Polak*, 126.
68. *Ons Blad* oktober 1893.

Noten hoofdstuk 5

1. Het doel van de joodse werkliedenvereniging Betsalel was een dam op te werpen tegen deze bruischende stroom. Notulen voorlopig comité van 15 oktober 1895, Betsalel archief (onderdeel van het ANDB archief) H 6, pagina 2 (IISG).
2. Idem.
3. A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel van de arbeidersbeweging in Nederland* (Leiden 1935) 88.
4. *Centraalblad voor Israëlieten in Nederland* 18 oktober 1895.
5. Notulen voorlopig comité van 15 oktober 1895, Betsalel archief (onderdeel van het ANDB archief) H III, 6, pagina 2 (IISG).
6. Patrimonium was een in 1876 opgericht protestants-christelijk werklieden verbond.
7. Notulen voorlopig comité van 15 oktober 1895, Betsalel archief (onderdeel van het ANDB archief) H III, 7, pagina 9 (IISG).
8. Idem.
9. Notulen voorlopig comité d.d. 28 oktober 1895, Betsalel-archief (onderdeel van het ANDB archief), H 7, pagina 7 (IISG).
10. Notulen voorlopig comité d.d. 28 oktober 1895 Betsalel archief (onderdeel van het ANDB archief), H 7, pagina 8 (IISG).
11. Zie hiervoor Jeroen Huber, Betsalel. Een joodse vakvereniging in Amsterdam, 1895-1903. (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1995) 8.
12. Zie Huber, Betsalel, 9.
13. De St. Eduardus leden werden 'verraders onzer zaak op bevel van de bisschop' genoemd, *Weekblad* 22 november 1895, terwijl Patrimonium vooral als onnodig werd gezien *Weekblad* 16 augustus 1895.
14. H. Polak, 'Vak-organisatie', in: *Weekblad* 22 november 1895.
15. A.S. de Levita, 'Een Joodsche Werkliedenvereniging', in: idem 29 november 1895
16. Idem.
17. Huber, Bestalel, 11.
18. Idem.
19. Bloemgarten, *Polak*, 134.

20. Huber, Betsalel, 13.
21. Archief 5225 Amsterdamse politie, dossier 742 (GAA).
22. Onderstaande stakingsverslag is gebaseerd op Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond*, 41-46; de stakingsverslagen in archief 5225 Amsterdamse politie, no 742 (GAA) en *Jaarverslag van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland over 1895-96* (z.p. z.j.) 7-8.
23. Archief Politie nr 5225 no 742.
24. Zie *Jaarverslag van het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1895-96*, 7.
25. Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond*, 45.
26. In 1888 schreef *Recht voor Allen* dat joodse sigarenmakers vooral bij joodse bazen werkten omdat ze elders niet terecht konden, en dat deze niet altijd even zachtzinnig met hun personeel omsprongen: zie *Recht voor Allen* 10 september 1888 'De God der Sigarenmakers'. Uit ingezonden brieven in *De Sigarenmaker* uit 1900 blijkt ook dat tussen joodse bazen en joodse sigarenmakers nogal eens arbeidsconflicten uitbraken: *De Sigarenmaker* 20 januari 1900.
27. 5225 Archief Amsterdamse politie, no 742 (GAA).
28. Bijvoorbeeld: *De Sigarenmaker* 4 januari 1896 bij de lijst van personen en organisaties die steun verleenden aan de 'slachtoffers' van de uitsluiting, behoorden de *Briljantlijpersknechtenvereniging Streven naar Verbetering* en negen verschillende diamantlijperijen.
29. *De Sigarenmaker* 22 april 1899.
30. Idem 29 april 1899.
31. Idem 2 september 1899.
32. Idem 30 november 1901.
33. Idem.
34. Idem.
35. Idem 5 oktober 1901.
36. Idem.
37. Idem 23 november 1901.
38. Idem 25 januari 1902.
39. Idem 15 november 1902.
40. De Amsterdamse afdeling van de bond leed na de staking ledenverlies. Ten tijde van de staking in 1895 had de afdeling ongeveer 750 leden, na de staking liep dit terug tot 350 à 400. In 1897 was dit aantal weer gestegen tot circa 425 en in 1899 waren dit er 500. Voor cijfers over 1895 en 1896 zie *De Sigarenmaker* 26 augustus 1899, voor 1897: naar eigen berekening voor 1899: *De Sigarenmaker* 2 september 1899.
41. Bregstein en Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 141-142, 165-166.
42. Mirjam Elias, 'Roosje Vos', in: Aukje Holtrop (ed), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979) 155-175, ald. 158 en *De Naaistersbode. Orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Naaistersbond* 15 april 1899.
43. Mirjam Elias, *De Naaistersvereniging Allen Een. Een onderzoek naar de naaistersvakbond en haar driehoeksverhouding met de vrouwenbeweging en de linkse beweging in de periode 1897-1905* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, vakgroep NITH, Universiteit van Amsterdam 1983) 9-10.
44. Voor gegevens over Roosje Vos zie Mirjam Elias, 'Roosje Vos' en Albert F. Mellink, 'Vos, Roosje', in P.J. Meertens e.a. (eds), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* deel I (Amsterdam 1986) 144-146.
45. Zie voor Sani Prijes: Peter-Paul de Baar. 'Prijes, Sientje', in *Biografisch woordenboek van het socialisme* deel I, 95-97; idem, 'Sani Prijes van de Naaistersbond 1897-1933', in: Jacques Giele e.a. (eds), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1980) 120-143.
46. Idem.
47. Uit *Het Kleedingbedrijf* 8 oktober 1917, geciteerd in Elias, *De Naaistersvereniging*, 46.
48. *De Naaistersbode* 15 oktober 1899.
49. Elias, *De Naaistersvereniging*, 44.
50. W. van Agtmaal e.a., *Naaisters in Amsterdam 1870-1914: een onderzoeksverslag* (Ongepubliceerde scriptie Universiteit van Amsterdam 1979) 273.
51. Van Agtmaal, *Naaisters in Amsterdam*, 42.
52. Idem 42-43.

53. Elias, De Naaistersvereniging, 43-44.
 54. Idem 31.
 55. Idem 36.
 56. Idem 55 e.v.
 57. *De Naaisters- en Kleermakersbode. Orgaan van de Bond van Arbeiders(sters) in de Kleedingindustrie en aanverwante vakken* 1 april 1901.
 58. *De Naaisters- en Kleermakersbode* 15 maart 1901.
 59. Idem 1 april 1901.
 60. Idem.
 61. Voor meer informatie zie Van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel- en nijverheid', 197 en Bloemgarten, *Polak*, 128.
 62. Bloemgarten, *Polak*, 131.
 63. Zie voor dit conflict ook: S. Bloemgarten, "'Henry, laat je niet langer bekuiperen". De schorsing van de ANDB in 1896/97 en zijn gevolgen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, vol 19, (1993) no 1, 52-67.
 64. A.S. de Levita in *De Sociaaldemokraat* 29 mei 1897, geciteerd in Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 33.
 65. De overige categorieën bestonden uit zogenaamde aangiftekiezers, die moesten aantonen dat zij aan bepaalde voorwaarden m.b.t. huur, loon, spaargeld of afgelegde examens konden voldoen. Zie T. van der Meer, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981) 11-12 voor de exacte omschrijving van de overige categorieën.
 66. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 47.
 67. *Stemt Rood! Verkiezingsblad der afdeling Amsterdam der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* (z.j.(1897)).
 68. *Stemt Rood!*
 69. Salvador Bloemgarten, 'Loopuit, Joseph', in: P.J. Meertens e.a. (eds), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* deel IV (Amsterdam 1990) 133-136, ald. 134.
 70. Gebaseerd op cijfers in Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 25.
 71. Zie W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* deel I (Amsterdam 1924) 193.
 72. Idem.
 73. Van der Meer e.a., *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 45.
 74. Idem 45 en 46.
 75. Bloemgarten, *Polak*, 674, noot 39 en Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 51.
 76. Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 25, Bloemgarten, *Polak*, 136.
 77. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 34 wijt ook de tegenvallende Tweede Kamerverkiezingsuitslag aan dit conflict, toen stond echter Van der Goes, die met de ANDB niets te maken had, kandidaat. Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 26; Vliegen, *Die onze kracht* deel I, 205-206 en Bloemgarten, *Polak*, 133 e.v., 136 e.v.; 193 e.v. wijten alleen de tegenvallende uitslag van de Gemeenteraadsverkiezingen aan het ANDB conflict.
 78. Zie Bloemgarten, *Polak*, 194.
 79. Voor de uitslagen zie Vliegen, *Die onze kracht* deel I, 205-206.
 80. *De Sociaaldemokraat* 17 juli 1897, 31 juli 1897 en 7 augustus 1897.
 81. Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 26.
 82. Ledenlijst in archief Federatie Amsterdam SDAP, 16 (IISG).
 83. Vos werd actief in de SDAP en pleitte in 1901 op het partijcongres van deze partij voor het vrouwenkiesrecht en de achturedag. Mellink, 'Vos, Roosje', 95.
 84. *Jaarverslag van den A.B.B.* (Amsterdam, z.j.) 5.
 85. Zie verslag van de staking in *De Naaisters- en kleermakersbode* 1 april 1901. Verder ook in idem: 13 april 1901, 27 april 1901 en 11 mei 1901.
 86. *Jaarverslag van den Amsterdamschen Bestuurdersbond over 1901* (Amsterdam z.j.) 9-10.
 87. *Het Volk* 7 mei 1901.
 88. Bruens, voorzitter en penningmeester, sloot zich volgens Marinus, 'Bruens', 26 pas in 1899 aan bij de SDAP, Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 42 houdt het op 1900. De gedetailleerde database van SDAP leden van Van Horssen en

Rietveld vermeldt echter dat Bruens zich in november 1896 bij de SDAP aanmeldde als lid. Eichelsheim, de belangrijkste (betaalde) propagandist van de bond werd in 1899 lid van de SDAP. Zie Marinus, 'Eichelsheim', 40-42. Bommer, de secretaris van het hoofdbestuur van de NISTB en de redacteur van *De Sigarenmaker*, werd in november 1896 lid van de SDAP. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging* I, 71, Gegevens SDAP leden van Van Horssen en Rietveld. 89.90 jaar strijd. *Ontstaan en ontwikkeling van de industriebond-NVV in Amsterdam* (Amsterdam 1979) 33.

90. Bloemgarten, *Polak*, 212, 215, 256-57, 270, 273-278 en ANDB archief, 3063/7 (IISG). Het gaat hier om een brief van het bestuur van de NISTB aan Henri Polak d.d. 30 januari 1899 waarin het bestuur van de NISTB zich schaart achter het federatieplan zoals Polak dat had weergegeven in zijn brochure *Federatie van vakverenigingen. Een voorstel aan de georganiseerde en ongeorganiseerde arbeiders van Nederland* (Amsterdam 1898).

Noten hoofdstuk 6

1. Sam de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Nijmegen 1978) (herdruk van uitgave uit 1954) 79-80.
2. Bloemgarten, *Polak*, 156.
3. Idem 152.
4. Idem 162.
5. Idem 164.
6. Idem, 164.
7. Idem 164.
8. *Weekblad* 16 november 1900.
9. Idem.
10. Idem 27 september 1901.
11. Bloemgarten, *Polak*, 167.
12. Idem 167-173.
13. Huber, Betsalel, 53 e.v.
14. Notulen bestuursvergadering Betsalel d.d. 3 juni 1901, Betsalelarchief (onderdeel ANDB archief) H 9, pagina 226 (IISG).
15. *Weekblad* 14 juni 1901.
16. Idem 28 juni 1901.
17. Brief van Van Campen aan Polak d.d. 8 juli 1901, ANDB archief, 3027/4 (IISG). Van Campens reactie op het stuk van Polak verscheen in het *Weekblad* van 5 juli 1901.
18. *Verslag van de verhandelingen der Vijfde Algemeene Jaarvergadering, gehouden op Maandag 16 September en volgende dagen* (z.p. z.j.) 42 en 63.
19. *Verslag van de verhandelingen der Vijfde Algemeene Jaarvergadering*, 63.
20. *Weekblad* 27 september 1901.
21. *Verslag van de verhandelingen der Vijfde Algemeene Jaarvergadering*, 54.
22. *Weekblad* 4 oktober 1901.
23. *Verslag der verhandelingen van de Zesde Algemeene Jaarvergadering, gehouden van 29 December 1901, tot 2 januari 1903* (z.p. z.j.) 127.
24. Notulen gecombineerde vergadering d.d. 23 juni 1902 Betsalel archief (onderdeel ANDB archief) H 9, pagina 278-279 (IISG).
25. Notulen 23 juni 1902, 126.
26. Idem 130.
27. Idem 127.
28. Idem 130.
29. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 42-43.
30. Het voorlopig bestuur van de kiesvereniging werd gevormd door Polak en S.H. Uyckruyer. Het eerste reglementaire bestuur werd in 1900 gevormd door o.a.: S.R. de Miranda (voorzitter), S. de Vries Azn. (secretaris) en H.J. Bruens (2e secretaris tot september 1900).
31. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 42.
32. Notulen bestuursvergadering Arbeiders Kiesvereniging in III d.d. 22 november 1900 en 3 december 1900 in archief Federatie Amsterdam SDAP, 628 (IISG).

33. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 48.
34. Voor de uitslag zie Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 30.
35. Gebaseerd op de gegevens van Van Horssen en Rietveld. District IV stond op de tweede plaats met ruim 23% en V stond drie met 18% van alle Amsterdamse SDAP leden. Idem.
36. Notulen bestuursvergadering Arbeiders Kiesvereniging III d.d. 4 maart 1901, in archief Federatie Amsterdam SDAP (IISG).
37. Idem d.d. 4 maart 1901.
38. Idem d.d. 17 juni 1901.
39. Idem.
40. Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 36-37.
41. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 53, Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 38.
42. De voormalige radicalen hadden zich in 1901 samengevoegd tot de Vrijzinnig-Democratische Bond.
43. Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 38.
44. Gebaseerd op de ledengegevens van de SDAP, verzameld door Van Horssen en Rietveld.
45. *Het Volk* 6 juli 1901.
46. Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 40.
47. Jaarverslag Arbeiders-Kiesvereniging District III over 1901 in archief Federatie Amsterdam SDAP, 628 (IISG).
48. Jaarverslag Arbeiders-Kiesvereniging district III over 1901.
49. De Wolff, *Voor het land van belofte*, 79-80.
50. Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 44.
51. Notulen bestuursvergadering Arbeiders-Kiesvereniging district III d.d. 3 november 1902, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 628 (IISG).
52. Zie Bloemgarten, *Polak*, 226 e.v.
53. Idem 227.
54. Notulen huishoudelijke vergadering Arbeiders-Kiesvereniging District III d.d. 6 november 1902, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 628 (IISG).
55. Idem.
56. *Het Derde District. Verkiezingsblad van de Arbeiderskiesvereniging in het Derde Kiesdistrict van Amsterdam* november 1902.
57. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 59.
58. *Het Volk* 11 december 1902.
59. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 62.
60. Zie voor een overzicht van ledenaantallen, Hofmeester, *Van Talmoed tot Statuut*, 131.
61. Bloemgarten, *Polak*, 199.
62. Zie *De Sigarenmaker* 21 juni 1902; Elias, De Naaistersvereniging, 44 en Van Agtmaal e.a., Naaisters in Amsterdam, 274.
63. Zie hoofdstuk 1 voor gegevens over de ANDB-leden. Ofschoon in de literatuur altijd wordt gewezen op de rol van de joodse kiezers in kiesdistrict III, geldt voor de periode tot 1902 (toen de stadsuitbreiding zorgde voor een 'verhuizing' van een groot aantal inwoners van IV naar III) dat er ook in district IV nog wel wat joodse SDAP-leden en kiezers woonden. Van alle joodse leden die de afdeling Amsterdam van de SDAP in 1897 had (129) woonden er 46 d.w.z. ruim 35% in IV tegenover 57, d.i. ruim 44 % in III. Op basis van ledengegevens van Van Horssen en Rietveld.
64. Op basis van de ledenlijst in archief Federatie Amsterdam SDAP, 16 (IISG).
65. Bregstein en Bloemgarten, *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 165-166 over sigarenmaker Goubitz.
66. Rede afgedrukt in *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland* 14 april 1893.
67. Zie hoofdstuk 1.
68. Zie het *Verslag van de verhandelingen der Vijfde Algemeene Jaarververgadering*, 65.
69. Bloemgarten, *Polak*, 148.
70. Notulen bestuursvergadering Arbeiders-Kiesvereeiging in District III d.d. 17 mei 1901 in archief Federatie Amsterdam SDAP, 628 (IISG).
71. Idem, notulen bestuursvergadering d.d. januari 1902.
72. Idem notulen huishoudelijke vergadering d.d. 22 mei 1902.
73. Idem notulen huishoudelijke vergadering d.d. 6 november 1902.
74. Bloemgarten, *Polak*, 166.

75. Het laatste (bewaard gebleven?) nummer van *Ons Blad* is no 11 uit januari 1894.
76. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', 169.
77. Brief d.d. 21 oktober 1894, 5225 Archief Amsterdamse politie, no 441 I 1141 (GAA).
78. S. Bloemgarten, 'Reens, Abraham Mozes', in Meertens e.a. (eds), *Biografisch woordenboek van het socialisme III* (Amsterdam 1988) 173-175.
79. *De Handwerksman* mei 1898.
80. Gebaseerd op de ledenlijst in Handwerkers Vriendenkring, *Gedenboekje ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan*, 60-95.
81. *De Handwerksman* respectievelijk maart 1895; juni 1895; augustus 1895; september 1895; oktober 1895 en november 1895.
82. Idem september 1900; januari 1902.
83. Idem januari 1896.
84. Idem juni 1897.
85. Voor advertentie Polak zie Idem juli 1899, voor ABB lidmaatschap zie *Jaarverslag van den Amsterdamschen Bestuurdersbond over 1902 en Verslag Jaarvergadering, bijlage B*. (Amsterdam z.j.)
86. *De Handwerksman* mei 1898 en juni 1898.
87. Idem september 1897; oktober 1897 en mei 1898.
88. Idem januari 1896.
89. Idem.
90. Idem september 1901.
91. Idem.
92. Zie E.W. van Dam van Isselt, 'De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond', *De Economist* (1906) deel 2, 21-51, ald. 34 en Huber, Betsalel, 17.
93. Hofmeester, *Van Talmoed tot Statuut*, 131.
94. Van Dam van Isselt, 'De Algemeene', 34.

Noten hoofdstuk 7

1. Jos Loopuit in het *Weekblad* 16 januari 1903.
2. De in 1897 rondom Domela Nieuwenhuis gevormde groep van socialisten die uit de SB traden omdat ze op geen enkele manier wilden deelnemen aan politieke actie.
3. Het ledental liep terug van 8000 tot 4600. F. de Jong Edz., E. Hueting en R. Neij, *Naar groter eenheid: de geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983) 30.
4. Hoogland, *Vijfen twintig jaren*, 59.
5. Zie het *Weekblad* 13 maart 1903.
6. Huber, Betsalel, 54.
7. *Weekblad* 24 april 1903.
8. Bloemgarten, *Polak*, 320.
9. Voor een gedetailleerd verloop van de uitsluiting, zie idem, 175-185.
10. Idem, 184.
11. *Weekblad* 9 september 1904.
12. Idem 26 augustus 1904.
13. Idem 6 januari 1905.
14. Idem 15 juli 1904.
15. Idem.
16. Idem 16 januari 1903.
17. Idem.
18. Idem 9 november 1906.
19. Idem.
20. Idem 15 april 1904.
21. Idem.

22. Idem 10 februari 1905.
23. Idem.
24. Idem 18 november 1904, n.a.v. 10 jaar ANDB.
25. Idem 27 oktober 1905.
26. *Verslag nopens den toestand en de verrichtingen van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond over het tijdperk 1 januari-31 december 1910* (z.p. z.j.) 4 e.v. Zie verder voor deze kwestie: notulen hoofdbestuur Betsalel d.d. 3 januari 1910; 14 maart 1910; notulen buitengewone algemene vergadering 21 april 1910; vergadering hoofdbestuur 6 juni 1910 in Betsalel archief (onderdeel van het ANDB archief) H 10 (IISG).
27. *Verslag nopens den toestand 1910*, 5.
28. Idem 5.
29. Idem 6-7.
30. Idem 8-9.
31. Bloemgarten, *Polak*, 493.
32. Idem 151.
33. Idem.
34. *Verslag van de verrichtingen der Commissie voor het Maatschappelijk Werk van den A.N.D.B., over het tijdperk 1 September 1904-31 Augustus 1905* [Onderdeel van *Verslag nopens den toestand en de verrichtingen van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond over het tijdperk 1 september 1904-31 augustus 1905*], 82-83.
35. *Verslag van de verrichtingen der Commissie voor het Maatschappelijk Werk van den A.N.D.B. 1906*, [Onderdeel van *Verslag nopens den toestand en de verrichtingen van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond over het tijdperk 1 september 1905-31 december 1906* (z.p. z.j.)] 91.
36. *Verslag van de verrichtingen der Commissie voor het Maatschappelijk Werk van den A.N.D.B. 1906*, 92-93.
37. Zie over *Het Jonge Leven* Bloemgarten, *Polak*, 360 e.v.
38. Brief van de Commissie van Maatschappelijk Werk van Betsalel aan het hoofdbestuur van de ANDB d.d. 19 januari 1905. ANDB archief 9577 (IISG).
39. Brief van Henri Polak aan het bestuur van Betsalel d.d. 17 januari 1905, ANDB archief 9577 (IISG)
40. Notulen gecombineerde vergadering van het Hoofdbestuur van Betsalel en de Commissie van Maatschappelijk Werk d.d. 25 september 1905, Betsalel archief (onderdeel ANDB archief) H 10 (IISG).
41. Notulen van het hoofdbestuur van Betsalel d.d. 19 oktober 1908 in idem.
42. Idem en notulen d.d. 26 oktober 1908.
43. Idem d.d. 30 maart 1909.
44. Idem.
45. Idem, vergadering d.d. 22 maart 1908.
46. Verslag van de Feestelijke Algemeene Vergadering van Betsalel ter gelegenheid van het 12 1/2 jarig bestaan der vereeniging, gehouden op Woensdag 29 April 1908, idem.
47. Adres d.d. 22 februari z.j. (1905) ANDB archief 9577 (IISG).
48. Notulen bestuursvergadering Betsalel d.d. 16 mei 1905, Betsalel archief (onderdeel ANDB archief) H 10.
49. Idem notulen hoofdbestuur Betsalel d.d. 21 april 1910.
50. Uitslag van een Referendum van het Wereldverbond van Diamantbewerders gehouden in mei 1905, ANDB archief 9577 (IISG).
51. Notulen Feestelijke Algemeene Vergadering Betsalel d.d. 29 april 1908 in Betsalel archief (onderdeel ANDB archief) H 10 (IISG).
52. Idem.
53. Notulen hoofdbestuur Betsalel d.d. 20 oktober 1905 en 22 oktober 1905, idem.
54. Idem notulen hoofdbestuur Betsalel d.d. 14 oktober 1906.
55. Deze ontwerp-wet verbood werk na twee uur 's nachts in bakkerijen. Joodse bakkers die - vanwege hun religieuze wetten - op zaterdag pas na zonsondergang aan het werk konden, hadden zo maar heel weinig tijd om brood te bakken want ze moesten daar volgens de wet van Talma al om 2 uur 's nachts mee ophouden. Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze kwestie *De Handwerksman* maart 1910.
56. Notulen vergadering hoofdbestuur Betsalel d.d. 14 maart 1910 en 7 april 1910, archief Betsalel (onderdeel ANDB archief) H 10 (IISG).
57. Idem d.d. 28 januari 1906.

58. *De Handwerksman* mei 1898, mei 1904, mei 1908 en mei 1911.
59. Idem mei 1905 en mei 1909.
60. Idem januari 1904.
61. Idem december 1903.
62. Idem.
63. Idem maart 1908 over het toelaten van vrouwen.
64. Zie hiervoor de ballotagelijsten die *De Handwerksman* regelmatig publiceerde.
65. Zie hiervoor *Gedenkschrift der Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring, aangeboden door het bestuur der stichting bij het 25-jarig bestaan* (Amsterdam 1937).
66. Zie hiervoor Bloemgarten, *Polak*, 355 e.v.
67. Idem 355.
68. Idem 398.
69. Idem 399.
70. Zie idem 398-439 voor de ondergang.
71. *Jaarverslag van den Amsterdamschen Bestuurdersbond over 1905* (Amsterdam z.j.) 30.
72. J. Oudegeest, *De Geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland II* (Amsterdam 1932) 334-341.
73. Oudegeest, *De Geschiedenis der zelfstandige vakbeweging*, 339.
74. *Jaarverslag van de Afdeling Amsterdam van den Nederlandschen Sigarenmakers- en Tabaksbewerdersbond over het jaar 1913* (Amsterdam z.j.) 12.
75. *Jaarverslag van de Afdeling Amsterdam van den NISTB 1913*, 21.
76. Idem 22 en Oudegeest, *De Geschiedenis der zelfstandige vakbeweging II*, 341.
77. *Jaarverslag van de Afdeling Amsterdam van den NISTB 1913*, 1.
78. Idem, 15.
79. *Financieel jaarverslag van den Amsterdamschen Bestuurdersbond over het jaar 1905* [Onderdeel van: Jaarverslagen van den Amsterdamschen Bestuurdersbond en het Bureau voor arbeidsrecht over 1905 (Amsterdam z.j.)] 42, 45 en 101.
80. Elias, *De Naaistersvereniging*, 85.
81. Peter-Paul de Baar, Jong, Aaltje de, in: Meertens e.a. (eds), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland I*, 52-54.
82. Peter-Paul de Baar, *Alida de Jong, 1885-1943. Een vakbondsvrouw van voor de oorlog* (Amsterdam z.j. (1985)) 16.
83. Mirjam Elias, *Drie cent in het uur. Over naaisters, feministes en arbeiders rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1984) 65.
84. De Baar, *Alida de Jong, 1885-1943*, 20.
85. *Jaarverslagen van den Amsterdamschen Bestuurdersbond en van het Bureau voor Arbeidsrecht over 1908* (Amsterdam z.j.) 7 en 18.
86. Idem
87. De Baar, *Alida de Jong, 1885-1943*, 20.
88. *Het Kleedingbedrijf* 21 februari 1913.
89. *Jaarverslag van den Amsterdamschen Bestuurdersbond over 1911* (Amsterdam z.j.) 44.
90. *Het Kleedingbedrijf* 1 mei 1911.
91. *Jaarverslag van den Amsterdamschen Bestuurdersbond over 1911*, 34-35 en *Verslag over 1910-1911 van den Nederlandschen Bond van Mannelijke en Vrouwelijke Arbeiders in de Kleedingindustrie en Aanverwante Vakken* (Amsterdam z.j.) 36.
92. *Het Kleedingbedrijf* 1 november 1912.
93. *Verslag over 1912 van den Nederlandschen Bond van Mannelijke en Vrouwelijke Arbeiders in de Kleedingindustrie en Aanverwante Vakken* (Amsterdam z.j.) 17.
94. De Baar, *Alida de Jong, 1885-1943*, 20-23.
95. *Het Volk* 4 oktober 1912.
96. Meyer Sluysers, geciteerd in De Baar, *Alida de Jong, 1885-1943*, 21.
97. Idem.
98. *Het Kleedingbedrijf* 6 september 1912, 4 oktober 1912, 18 oktober 1912, 1 november 1912 en 29 november 1912. *Verslag over 1912 van den Nederlandschen Bond*, 17-18.
99. *Het Kleedingbedrijf* 15 juni 1908. NB: na de landelijke reorganisatie ging *De Naaisters- en Kleermakersbode* in 1907 *Het Kleedingbedrijf* heten.

100. Zie *De Naaisters- en Kleermakersbode* 15 mei; 1 juli en 15 juli 1906.
 101. Idem 15 oktober 1906.
 102. Idem 1 februari 1904.
 103. Idem 1 november 1908.

Noten hoofdstuk 8

1. De joodse orthodoxe marxisten werden in het spotblad *Reuke der Liefde* van Ceton en De Wolff aangeduid als Marx-rebberjes.
2. Ledenlijst in archief Federatie Amsterdam SDAP, 16 (IISG).
3. Zie *Het Volk* 30 mei 1903 en 10 juni 1903.
4. De Tweede Internationale schiep tijdens het congres van 1900 dat in Parijs werd gehouden een aantal instrumenten om de internationale samenwerking tussen de aangesloten organisaties te bevorderen. Een van die instrumenten was het Internationaal Socialistisch Bureau dat bestond uit twee vertegenwoordigers per aangesloten partij.
5. Geciteerd in: Bloemgarten, *Polak*, 455.
6. Idem.
7. Idem 455.
8. *Het Volk* 31 mei 1903.
9. Zie ook *Het Volk* 3 juni 1903 over een bijeenkomst van de Nederlandse Zionisten Bond; idem 9 juni 1903 over benefiettoneelvoorstelling ten behoeve van Kisjinow slachtoffers, idem 12 juni 1903 en 17 juni 1903, en een artikel van Max Nordau over Kisjinow 11 juni 1903.
10. Idem 3 juli 1903.
11. Idem 11 juli 1903.
12. Idem 30 juni 1903; 2 juli 1903; 3 juli 1903.
13. Idem 2 juli 1903 en 3 juli 1903.
14. Notulen vergadering federatiebestuur d.d. 21 december 1904, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 56 (IISG).
15. Notulen federatiebestuur d.d. 21 december 1904.
16. Idem, notulen van vergadering d.d. 4 januari 1905.
17. Idem.
18. Idem notulen d.d. 19 januari 1905.
19. Idem.
20. Brief van Wijnkoop aan Van Ravesteyn d.d. 19 januari 1905, Van Ravesteyn archief, 21 (IISG). Zie ook Henny Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989) 426-427 en De Wolff, *Voor het land van belofte*, 272.
21. Brug, 'Uit zorg voor "t koosjere der Partij"', 91.
22. Idem, 71.
23. Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 287.
24. Brug, 'Uit zorg', 72-74; A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 63-67; Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 421-425.
25. Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 422.
26. Zie voor deze kwestie ook huishoudelijke- en bestuursvergaderingen van afdeling III van de Federatie Amsterdam van de SDAP van 27 februari 1906 en 1 maart 1906, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 629 (IISG).
27. Notulen jaarvergadering Amsterdam afdeling III d.d. 17 januari 1907, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 636 (IISG).
28. Brug, 'Uit zorg', 80.
29. Bloemgarten, *Polak*, 279.
30. Idem, 284-285.
31. Brug, 'Uit zorg', 80-81. *De Tribune* 21 december 1907.
32. Bloemgarten, *Polak*, 286-287.
33. Notulen huishoudelijke vergadering d.d. 12 november 1907 afdeling III, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 636 (IISG).
34. Idem. Voor de uitleg zie De Wolff, *Voor het land van belofte*, 115.

35. De Wolff, *Voor het land van belofte*, 115.
36. Notulen huishoudelijke vergadering afdeling III d.d. 12 november 1907, in archief Federatie Amsterdam SDAP, 636 (IISG).
37. Brug, 'Uit zorg', 95.
38. Idem 82-83.
39. Brug, 'Uit zorg', 86, Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 493 e.v.
40. Bloemgarten, *Polak*, 299-300.
41. Brug, 'Uit zorg', 95, Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 576.
42. Idem.
43. Brug, 'Uit zorg', 96.
44. Ik heb hiervoor gekeken naar de notulen van het bestuur van afdeling III van de Federatie Amsterdam van de SDAP; de correspondentie in het archief van David Wijnkoop en het archief Van Ravesteyn (IISG).
45. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam 1948) 96.
46. Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 587, zie idem 584-588 voor een uitgebreide beschrijving van deze oprichting.
47. Brug, 'Uit zorg', 89.
48. De Wolff, *Voor het land van belofte*, 273.
49. Buiting, *Richtingen en partijstrijd in de SDAP*, 818.
50. De Wolff, *Voor het land van belofte*, 271-272.
51. Brug, 'Uit zorg', 97.
52. Idem 96.
53. Brug, 'Het jaar 1913', 100.
54. Idem, 109.

Noten Deel II. Londen

Noten hoofdstuk 1

1. 'A Tale of the Tailors. Translated for one of the toilers', *The Jewish Chronicle* 19 februari 1886.
2. 'which is a kind of talisman from one to another, meaning, "You are alright; you are quit safe"'. Getuigenis van Hermann Landau, *Report from the Select Committee on Emigration and Immigration (Foreigners)* PP XI (1888) (Londen 1888) 2168. [Verder afgekort als *SC Emigration and Immigration*].
3. Lloyd P. Gartner, 'Notes on the Statistics of Jewish Immigration to England 1870-1914', in: *Jewish Social Studies*, vol 22 (april 1960) 97-102, ald. 99.
4. Voor het ledental van autochtone joodse gemeenschap zie Lipman, *Social History of the Jews in England*, 65; voor beroopenstructuur zie V.D. Lipman (ed.), *Three Centuries of Anglo-Jewish History* (Cambridge 1961) 74.
5. Zie voor Frankrijk: Green, *The Pletzl of Paris*; voor Duitsland: Steven Aschheim, *Brothers and Strangers: The Eastern European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923* (Madison 1982); voor Nederland: Paul Visser, Broeders en vreemdelingen. Een studie van de opvang van Oost-Europese joodse immigranten in de jaren 1881-1933 tegen de achtergrond van het Nederlands-joodse acculturatieproces (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1988).
6. Geoffrey Alderman, *Modern British Jewry* (Oxford 1992) 115-116 en E.C. Black, *The Social Politics of Anglo-Jewry 1880-1920* (Oxford 1988) 248.
7. Notulen Jewish Board of Guardians 13 april 1885, geciteerd in Gartner, *The Jewish Immigrant*, 52.
8. Black, *The Social Politics*, 251-253.
9. Idem 100, tabel 3.5.
10. *Report from the Royal Commission on Alien Immigration with Minutes of Evidence and Appendix* PP IX (1903) (Londen 1903) 15258 en 15319. [Verder afgekort als *RC on Alien Immigration*].
11. S.A. Hochberg, 'The Repatriation of Eastern European Jews from Great Britain: 1881-1914', *Jewish Social Studies*, vol 50 (Winter-Spring 1988/92), no 1-2, 49-62, ald. 51.
12. *SC Emigration and Immigration*, 1671, 1692, 1735.

- 13.V.D. Lipman, *A Century of Social Service 1859-1959. The Jewish Board of Guardians* (Londen 1959) 96: 50.000 gevallen; Hochberg, 'The Repatriation of Eastern European Jews', 49: bijna 1 op 2 immigranten werd teruggestuurd.
- 14.Lipman, *A Century*, 96; Hochberg, 'Repatriation', 59

Noten hoofdstuk 2

- 1.Citaat uit *Di Naye Tsayt* 5 mei 1905.
- 2.Paul Thompson, *Socialists, Liberals and Labour. The Struggle for London 1885-1914* (Londen en Toronto 1967) 5.
- 3.C. Russel and H.S. Lewis, *The Jew in London. A Study of Racial Character and Present-Day Conditions* (Londen 1900).
- 4.V.D. Lipman, *A History of the Jews in Britain since 1858* (Leicester en Londen 1990) 52.
- 5.In deze straten was 75 tot 95% van de inwoners joods, zie de kaart in Russel and Lewis, *The Jew in London*.
- 6.Feldman, *Englishmen and Jews*, 185-214.
- 7.Lipman, *Social History of the Jews in England*, 107.
- 8.Feldman, *Englishmen and Jews*, 207.
- 9.Henry Mayhew, *London labour and the London poor: a cyclopaedia of the condition and earnings of those that will work, those that cannot work and those that will not work* 3 vols (Londen 1851-1861); Ch. Booth (ed.), *Labour and Life of the People of London* 2 vols (Londen 1889) en uitgebreide serie: Ch. Booth (ed.), *Life and Labour of the People in London* 9 vols (Londen 1892-1897) en Andrew Mearns, *The Bitter Cry of Outcast London* (repr. 1885 met introductie van A.S. Wohl; Leicester 1970).
- 10.Ch. Booth, *Life and Labour of the People in London Third Series: Religious Influences II London North of the Thames: The Inner Ring* (Londen 1902) 11.
- 11.Ch. Booth, *Labour and Life of the People vol I: East London* (Londen 1889) 33.
- 12.Pat Thane, *The Foundations of the Welfare State* (Londen en New York 1982) 29.
- 13.Lipman, *A History of the Jews*, 109.
- 14.Black, *The Social Politics*, 195.
- 15.Voor een gelovige jood was een begrafenisfonds extra belangrijk: wanneer een familielid kwam te overlijden rouwden de nabestaanden zeven dagen lang. Gedurende deze rouwperiode, sjiwa genaamd, konden de nabestaanden niet werken en moesten in hun levensonderhoud worden voorzien.
- 16.Gartner, *The Jewish Immigrant*, 199.
- 17.Gebaseerd op het aantal immigranten in 1891 (45.808) en in 1901 (86.140) Gartner, 'Notes on the statistics', 99 kan een gemiddelde jaarlijkse toename van 4033 worden berekend. Gebaseerd op die berekening waren er in 1894 in Engeland 58.808 Oosteuropese joodse immigranten. In 1894 ondersteunde de JBG 32.510 joden, waarvan 76.5% afkomstig was uit Rusland of Polen, zie Black, *The Social Politics* 95. Dat komt neer op 24.862,5 ondersteunde Oosteuropese immigranten, dat is ruim 42% van het totaal.
- 18.Lipman, *A Century*, 283, tabel 1.
- 19.Idem.
- 20.*Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System* PP XIV (Londen 1889) 5584 e.v. [Verder afgekort als *SC Sweating System*].
- 21.*RC on Alien Immigration*, 9361.
- 22.Gartner, *The Jewish Immigrant*, 221.
- 23.Idem 222.
- 24.*The Jewish Chronicle* 7 juli 1905.
- 25.*RC on Alien Immigration*, 18325 e.v.
- 26.Idem 10339; 18325; 18822; 18424; 18752; 18844.
- 27.Idem 18835.
- 28.Gartner, *The Jewish Immigrant*, 234.
- 29.Black, *The Social Politics*, 219.
- 30.*RC on Alien Immigration* 20224.
- 31.Idem 20224.
- 32.Black, *The Social Politics*, 111 en 123.

33. David Feldman, 'Jews in London 1880-1914', in: Raphael Samuel (ed.), *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity vol. II: Minorities and Outsiders* (London en New York 1989) 207-229, ald. 222.
34. Stoelhouders waren mensen met een vaste plaats in de synagoge waar ze voor betaald hadden.
35. Gartner, *The Jewish Immigrant*, 203.
36. Black, *The Social Politics*, 63.
37. *The Jewish Chronicle* 20 september 1901.
38. Gartner, *The Jewish Immigrant*, 192.
39. Idem 195.
40. Zie voor de problemen rond werken op zaterdag de getuigen in *SC Sweating System*, 3297; 5075; 5585; 5741; 8829.
41. Feldman, 'Jews in London', 221.
42. Jerry White, *Rothschild Buildings. Life in an East End Tenement Block 1887-1920* (Londen 1980) 89.
43. Voor een sfeerbeschrijving van het dagelijks leven zie White, *Rothschild Buildings* en de roman van Israel Zangwill, *Children of the Ghetto. A Study of a Peculiar People* (Leicester 1977, repr. 1892, introd. V.D. Lipman).
44. *Der Yidisher Ekspres* keerde zich tegen de joodse vakbonden, aldus deze bonden zelf. Zie *An erkehrung zu di yidische arbeyter* uitgegeven door de Liedzer Yidische Shneyders, Mashiners un Presers Treyd-Union Leeds 1898, in Wess archief, MSS 240/W/17 (MRC).
45. Zie L. Prager, 'A Bibliography of Yiddish Periodicals in Great Britain (1867-1967)', *Studies in Bibliography and Booklore*, vol 11, no 1 (spring 1969), 3-32 en Gartner, *The Jewish Immigrant*, 251-261.
46. Zie de herinneringen van Boaz Young, geciteerd Lulla Rosenfeld, *Bright Star of Exile. Jacob and the Yiddish Theatre* (Londen 1977) 183-184.
47. Tijdens een voorstelling ging er een brandalarm af, dat achteraf vals bleek te zijn. Door de paniek die uitbrak kwamen zeventien mensen om het leven.
48. Leonard Prager, *Yiddish Culture in Britain. A Guide* (Frankfurt am Main 1990) 52. Mendel Beilis was een joodse arbeider uit Kiev die in 1911 beschuldigd werd van de moord op een christelijk kind. (Hij zou het bloed gebruikt hebben voor rituele doeleinden). Na een proces van twee jaar werd Beilis uiteindelijk vrijgesproken.

Noten hoofdstuk 3

1. Uitspraak van Liebermann naar aanleiding van de oprichting van een joodse vakbond in 1876. zie 'Pinkas Agudath ha Sozialistim ha' Iwrim', als onderdeel van E. Tcherikower, 'Der onhoyb fun der yidisher sotsyalistisher bavegung', in: E. Tcherikower (ed.) *Historische Schriftn Band I* (Warschau 1929) 469-594, ald. 574.
2. Zie voor de integrale weergave van de notulen: 'Pinkas Agudath ha Sozialistim ha' Iwrim', als onderdeel van Tcherikower, 'Der onhoyb', 469-594.
3. Ber Borochof 'A. Liebermann: Father of Jewish socialism' in: Ber Borochof, *Nationalism and the class struggle. A Marxian approach to the Jewish problem* (New York 1937) 169-173.
4. Peter Lavrov (1823-1900) Voor meer gegevens zie B. Sapir, 'Jewish socialists around Vpered', *International Review of Social History*, vol 10 (1965) 365-84.
5. Letterlijk Wil van het Volk. Beweging die naar 'het volk' (i.e. de boeren) trok om deze te overtuigen tot aansluiting bij de revolutionaire beweging.
6. *Vpered!* (Voorwaarts) werd opgericht en geredigeerd door Peter Lavrov i.s.m. Valerian Smirnov. Het verscheen in de periode 1873-1877. In verband met de politieke vervolgingen in Rusland werd het in West-Europa uitgegeven (eerst in Zürich en later in Londen) en vervolgens naar Oost-Europa gesmokkeld. Voor meer gegevens over Liebermann en Vpered zie Sapir, 'Jewish socialists around Vpered'.
7. A. Liebermann, 'Iz Belostoka' in *Vpered!* 15 februari 1876, geciteerd in: Frankel, *Prophecy and Politics*, 37.
8. Tcherikower, 'Der onhoyb', 541-542 geeft een letterlijke weergave van de statuten in het jiddisch en het Hebreeuws
9. Zie Fishman, *East End Jewish Radicals*, 104-105 voor zijn vertaling van de statuten. Zie hiervoor ook: P. Elman, 'The Beginnings of the Jewish Trade Union movement in England', *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, vol 27 (1951-52) 53-62, ald. 57.
10. Tcherikower, 'Der onhoyb', 541-542.

11. Idem 549.
12. Idem 553.
13. Idem 557.
14. *The Jewish Chronicle* 23 juni 1876.
15. Zie voor de letterlijke tekst van het strooibiljet Tcherikower, 'Der onhojb', 565-566.
16. Isaac Stone (1855-1916) was journalist, redacteur en schrijver. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 626-627.
17. Tcherikower, 'Der onhojb', 568-569.
18. Idem 570.
19. Idem.
20. Idem.
21. Idem 572.
22. *The Jewish Chronicle* 8 september 1876.
23. Tcherikower, 'Der onhojb', 574.
24. Idem 573.
25. Idem.
26. Idem 558.
27. Idem 575.
28. Idem, resp. 546-547; 551; 563 en 589.
29. Idem 580-590.
30. Idem 587.
31. Idem 588.
32. Idem, 592. Van der Hout (geb. Amsterdam 1843 - overleden in Londen 1918) was voorman van de Amsterdamse afdeling van de Eerste Internationale. Hij raakte in deze functie betrokken bij het opzetten van vakverenigingen voor nog ongeorganiseerde beroepsgroepen. Toen hij in 1872 werkloos werd trok hij, na een oponthoud in Duitsland, naar Londen waar hij in 1874 met zijn gezin in East End neerstreek. Ook in Londen probeerde hij de traditie van de Eerste Internationale voort te zetten door de International Labour Union op te zetten. Uit dien hoofde heeft hij zich waarschijnlijk aangesloten bij de HSU. Tot in het begin van de twintigste eeuw zou Van der Hout actief blijven in verschillende lokale East End afdelingen van politieke organisaties. Zie Pieter Wielsma en Heiner Becker, 'Hout, Isaac Salomon van der', in: Meertens e.a.(eds), *Biografisch woordenboek van het socialisme* vol II, 68-70.
33. Tcherikower, 'Der onhojb', 592.
34. Idem.
35. Idem.

Noten hoofdstuk 4

1. Uitspraak van Arnold White over *Der Arbeyter Fraynd*. Zie *SC Sweating System*, 427 en *SC Emigration and Immigration*, 1829.
2. Frankel, *Prophecy and Politics*, 45.
3. *Der Poylisher Yidel* 25 juli 1884.
4. Zie voor berichten over Palestina: idem 15 augustus 1884.
5. Idem 25 juli 1884.
6. Frankel, *Prophecy and Politics*, 124, idem, "The Roots of "Jewish Socialism" (1881-1892)", in: Ezra Mendelsohn en Marshall S. Shatz (eds), *Imperial Russia 1700-1917. Essays in Honor of Marc Raeff* (DeKalb, Illinois 1988) 241-259, ald. 249.
7. *Der Poylisher Yidel* 8 augustus 1884.
8. Idem 25 juli 1884.
9. Zie respectievelijk *Der Poylisher Yidel* 26 september 1884 en (bijvoorbeeld) idem 16 augustus 1884.
10. Idem 22 augustus 1884.
11. Idem en 29 augustus 1884.
12. Idem 3 oktober 1884.
13. *Di Tsukunfi* 2 januari 1885.

14. *Der Poylisher Yidel* 3 oktober 1884.
15. Zie voor opmerkingen over handgemeen: *Der Arbeyter Fraynd* 17 april 1903.
16. *Der Poylisher Yidel* 10 oktober 1884.
17. *Justice* 5 december 1885.
18. Idem 10 januari 1885.
19. Idem 5 juli 1890.
20. Idem 10 januari 1885.
21. *Der Poylisher Yidel* 22 augustus 1884.
22. *Der Poylisher Yidel* 29 augustus 1884.
23. Idem 24 oktober 1884.
24. *Di Tsukunfi* 14 november 1884.
25. Idem 29 oktober 1886.
26. Zie *SC Sweating System*, 427.
27. Idem 1829.
28. Onderzoeken wijzen uit dat, hoewel het aantal joodse (mannelijke) immigranten dat kon lezen groot was in vergelijking tot andere mannen uit hun sociale milieu, lang niet alle joodse arbeiders konden lezen en schrijven. Zie Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 333. De joodse immigrant, sociaal-democraat en vakbondsleider Joseph Finn klaagde in *Der Poylisher Yidel* dat te weinig immigranten Engels kenden en zelfs geen jidisch konden lezen en schrijven. Zie *Der Poylisher Yidel* 1 augustus 1884.
29. *Justice* 3 oktober 1885.
30. *Der Arbeyter Fraynd* 15 juli 1885.
31. Krantz (1858-1922, pseudoniem van Jacob Rombro) was in 1881 zijn geboorteland Rusland ontvlucht voor de pogroms. Na een kort verblijf in Parijs vestigde hij zich in 1883 in Engeland, waar hij op instigatie van Winchevsky stukken over de pogroms schreef voor *Der Poylisher Yidel*. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 382; Fishman, *East End Jewish Radicals*, 152.
32. Zie o.a. *Der Arbeyter Fraynd* 16 augustus 1885.
33. Idem 15 september 1885.
34. Idem 15 oktober 1885.
35. Gegevens ontleend aan een gesprek tussen Alfred Wess (de zoon van William Wess) en de auteur, d.d. 29-8-1991.
36. Zie Socialist League archief, map 102 A (IISG) Rollin archief, MSS 240/W/4 (MRC).
37. *The Commonweal* augustus 1885 (pas in 1886 zou *The Commonweal* een weekblad worden).
38. Brief van Wess aan Sparling in Socialist League archief 3198/3, collectie IISG
39. Socialist League archief, 1854 (IISG).
40. Peretz Bornstein werd in 1866 in Warschau geboren. Hij kwam na een verblijf in Antwerpen in 1888 naar Amsterdam waar hij werkte als diamantslijper. Hij woonde beurtelings in Amsterdam en Londen, tot hij zich in 1897 definitief liet uitschrijven in Amsterdam. (Gegevens ontleend aan de volkstellingen (GAA). Met dank aan J.M. Hofmeester). In Amsterdam was hij niet alleen agent voor *Der Arbeyter Fraynd* maar schreef ook ingezonden stukken voor het blad. In Londen trad hij in 1891 op als uitgever van een brochure van de joodse socialist Benjamin Feigenbaum.
41. Zie voor een toelichting hierop de inleiding van dit boek.
42. *Der Arbeyter Fraynd* 15 januari 1886.
43. *Der Arbeyter Fraynd* augustus 1886. [In juni 1886 begon de Berner Street Club *Der Arbeyter Fraynd* uit te geven, aanvankelijk als maandblad in plaats van als weekblad].
44. Idem september 1886.
45. Voor biografische gegevens over Lewis Lyons, zie Anne J. Kershen, *Trade Unionism Amongst the Tailoring Workers of London and Leeds 1872-1915: A Study of Industrial and Social Assimilation* (ongepubliceerde these, University of Warwick 1986), 232 en *The Workman's Times*, 1 mei 1891.
46. *Der Arbeyter Fraynd* 1-8 februari 1889.
47. *The Jewish Chronicle* 22 februari 1889.
48. Idem 22 februari 1889.
49. Idem 22 maart 1889.
50. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 159.
51. Tot deze laatste conclusie komt David Feldman in zijn *Englishmen and Jews*, 33.

52. *The Jewish Chronicle* 22 maart 1889.
53. Gartner, *The Jewish Immigrant*, 116.
54. Zie bijvoorbeeld *Der Arbeyter Fraynd* 29 maart-5 april 1889.
55. Gartner, *The Jewish Immigrant*, 118.
56. Zie Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 231 en Fishman, *East End Jewish Radicals*, 154.
57. *Der Arbeyter Fraynd* 21 september 1888. Met grote dank aan Rena Fuks die het met bijbels Hebreeuws doorspekte Jiddisch van Feigenbaum voor mij toegankelijk maakte.
58. *Der Arbeyter Fraynd* 30 december 1887.
59. Zie de verslagen in idem, o.a. 21 september 1888.
60. Zie *The Jewish Chronicle* 22 maart 1889 en *Der Arbeyter Fraynd* 22-29 maart 1889.
61. *Der Arbeyter Fraynd* 12 juni 1886.
62. *Protokoll des Internationalen Arbeiter-Congreses zu Paris. Abgehalten vom 14. bis 20. Juli 1889* (Neurenberg 1890) 35.
63. Zie bijvoorbeeld *Der Arbeyter Fraynd* 28 februari 1890.
64. Volgens *Der Arbeyter Fraynd* van 30 december 1887 waren er meer dan 600 bezoekers op deze bijeenkomst.
65. Zie voor een verslag van de bijeenkomst idem.
66. Zie o.a. 'Iber propaganda unter yidische arbeyter' in *Der Arbeyter Fraynd* 14 januari 1887, idem 30 december 1887.
67. Kersten, *Trade Unionism Amongst the Tailoring Workers*, 24.
68. *Eighteenth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1884) 259.
69. *Nineteenth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1885) 261 en *Twenty-third Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1889) 242.
70. *SC Sweating System*, 587.
71. David F. Schloss, 'Bootmaking', in: Ch. Booth (ed.) *Life and Labour of the People in London. vol IV, The Trades of East London* (Londen 1893) 69-137, ald. 135.
72. *SC Sweating System*, 930.
73. Zie voor een uitgebreide beschrijving: Kersten, *Uniting the Tailors*, 97-125 en Feldman, *Englishmen and Jews*, 185-214.
74. Feldman, *Englishmen and Jews*, 236.
75. Harold Pollins, *Economic History of the Jews in England* (Rutherford etc. 1982) 154-155.
76. *SC Sweating System*, 3478.
77. Ernest Aves, 'The Furniture Trade', in: Booth (ed.), *Life and Labour* IV, 157-218, ald. 172-174.
78. Aves, 'The Furniture Trade', 210-211.
79. Idem 217.
80. Pollins, *Economic History of the Jews*, 155.
81. Aves, 'The Furniture Trade', 209.
82. Voor ledental zie Lipman, *Social History*, 117. Voor statuten zie Pollins, *Economic History of the Jews*, 156.
83. Vertaling van een deel van de statuten zoals geciteerd in Pollins, *Economic History of the Jews*, 156.
84. Kersten, *Trade Unionism amongst the Tailoring Workers*, 181.
85. Aantal schoenmakers gebaseerd op een schatting a.d.h.v. de gegevens over 1891: toen werkte 13% van alle Russische en Poolse joden in Londen, i.e. 3476 mannen en vrouwen in de schoenenindustrie. Zie Feldman, *Englishmen and Jews*, 157 en 163.
86. Aves, 'The Furniture Trade', 210.
87. Thompson, *Socialists, Liberals and Labour* 39.
88. Zie respectievelijk: *Eighteenth Yearly and Financial Report of the AST*, 261; Alan Fox, *A History of the National Union of Boot and Shoe Operatives 1874-1957* (Oxford 1958) 107 en Aves, 'The Furniture Trade', 217. Ter vergelijking: In 1881 was in Engeland 8.7 procent van de werkende bevolking werkzaam in de kledingindustrie, in 1911 was dat 6.6 procent. In 1888 vormden de leden van kleermakersbonden 5 procent van alle vakbondsleden, in 1913 3 procent. Gebaseerd op J.A. Schmiechen, *Sweated Industries and Sweated Labor. The London Clothing Trades, 1860-1914* (Londen 1984) 38, tabel 4 en E.H. Hunt, *British Labour History 1815-1914* (Londen 1981) 297, tabel 9.3.
89. Gareth Stedman Jones, *Outcast London. A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society* (Middlesex 1984 (repr.)), 359, tabel 2.
90. Kersten, *Trade Unionism amongst the Tailoring Workers*, appendix 2, tabel 6.
91. Zie Thompson, *Socialists, Liberals and Labour*, 39-67.

92. B. Potter, 'The Tailoring Trade', in Booth (ed.) *Life and Labour of the People in London* vol IV, 37-68, ald. 60.
93. Zie voor joodse arbeiders in de kledingindustrie en hun vakorganisaties in Leeds: Kershen, 'Trade Unionism amongst the Jewish Tailoring Workers of London and Leeds 1872-1915', 34-54; idem, *Trade Unionism amongst the Jewish Tailoring Workers of London 1872-1915* (Londen, z.j.) en idem, Trade Unionism amongst the Tailoring Workers en idem, *Uniting the Tailors*. Voor Manchester zie Bill Williams, 'The beginnings of Jewish Trade Unionism in Manchester, 1889-1891' in: K. Lunn (ed.), *Hosts, Immigrants and Minorities. Historical responses to newcomers in British Society 1870-1914* (Folkestone 1980) 263-307.

Noten hoofdstuk 5

1. *SC Sweating System*, 3437.
2. Cijfers gebaseerd op Gartner, 'Notes on the Statistics', 99 en Thompson, *Socialists, Liberals and Labour*, 5.
3. H. Snell, *The Foreigner in England. An Examination of the Problem of Alien Immigration* (Londen z.j.(1904)) 4.
4. *Der Poylisher Yidel* 10 oktober 1884.
5. Bron: *SC Emigration and Immigration*, Appendix, no 7, tabel A en *RC on Alien Immigration*, Appendix, tabel 59.
6. Zie onder andere *SC Emigration and Immigration* 1093, 1249, en *SC Sweating System*, 5600.
7. *SC Sweating System*, 1538, 2124.
8. *SC Emigration and Immigration*, 1565.
9. *SC Sweating System*, 5610; *SC Emigration and Immigration*, 1094. De beschuldigingen aan het adres van de immigranten kunnen overigens voor een groot deel ontkracht worden, hetgeen in de bestaande literatuur over de Aliens Act uitgebreid is gebeurd. Zie J.A. Garrard, 'Trade Unionism and the Jewish Immigrant', *The Wiener Library Bulletin*, vol 24 (1971) 24-31; idem, *The English and Immigration. A Comparative Study of the Jewish Influx 1880-1910* (Londen 1971) en Bernard Gainer, *The Alien Invasion* (z.p. z.j.).
10. *SC Emigration and Immigration*, 2483 en 2944; *SC Sweating System*, 3416 e.v.
11. *SC Sweating System*, 3437.
12. Idem 5190.
13. Idem 5198.
14. Idem 5741.
15. Idem 7940.
16. Idem 8829.
17. *SC Emigration and Immigration*, Introduction, x.
18. *SC Sweating System*, Conclusions and Recommendations, xliii.
19. Idem, xliii-xxlv.
20. Colin Holmes, *Anti-Semitism in British Society 1876-1939* (Londen 1979) 24.
21. *SC Sweating System*, 2301.
22. *SC Emigration and Immigration*, 1826.
23. *SC Sweating System*, 9033.
24. Zie *The Times* 6 december 1887.
25. *The Pall Mall* was een van origine liberaal avondblad dat zich na de Home Rule kwestie van de liberalen had afgekeerd.
26. *Justice* 19 mei 1888.
27. Idem 26 januari 1889.
28. *The Commonweal* 28 oktober 1888.

Noten hoofdstuk 6

1. *The Jewish Chronicle* 6 september 1889.
2. *Der Arbeyter Fraynd* 1 juni 1888.
3. Voor de uitzondering zie William J. Fishman, *East End 1888. A year in a London borough among the labouring poor* (Londen 1988) 278.

4. Konstantin Gallop (1862-1892) was redacteur van *Der Arbeyter Fraynd* en vervolgens van *Di Fraye Velt* tot hij in 1891 ziek werd en het werk moest staken. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 260.
5. *Der Arbeyter Fraynd* 1 juni 1888.
6. *The Commonweal* 28 juli 1888.
7. Idem.
8. Zie *The Commonweal* en *Der Arbeyter Fraynd*, 9 augustus 1889 en 30 augustus 1889.
9. *Der Arbeyter Fraynd* 30 augustus 1889.
10. Aanplakbiljet d.d. 27 augustus 1889, Rollin archief, MSS/240/W/12 (MRC).
11. Zie o.a. *The Tailor and Cutter* 12 september 1889.
12. *The Tailor and Cutter* 19 september 1889. Voor een uitgebreid verslag van de staking zie Fishman, *East End Jewish Radicals*, 169 e.v. en voor een analyse van de eisen zie Feldman, *Englishmen and Jews*, 218 e.v.
13. Balance sheet, Rollin archief, MRC MSS/240/W/12 (MRC).
14. *The Commonweal* 21 september 1889.
15. *Justice* 21 september 1889.
16. Idem 12 oktober 1889.
17. *The Jewish Chronicle* 6 september 1889.
18. Idem.
19. Zie brief van Montague aan Wess d.d. 20 september 1889 'I fancy the majority of masters and operators would have confidence in me. If my services as intermediary would be useful in obtaining an argument satisfactory to both sides I am at your service', Rollin archief, MSS 240/W/13 (MRC).
20. *The Tailor and Cutter* 21 november 1889.
21. *Twenty-second Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1888) 242, *Twenty-third Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1889) 241.
22. *The Commonweal* 4 januari 1890.
23. De overige vier: de Stick and Cane Dressers' Union, de International Furriers' Society, de Amalgamated Lasters' Society en de United Capmakers Society waren - voor zover is na te gaan - nieuw. Oproep in Rollin archief MSS/240/W/13 (MRC).
24. Rules and Constitution of the Federation of East London Labor Unions, Rollin archief, MSS/240/W/13 (MRC).
25. Voor het aantal pettenmakers, zie Feldman, *Englishmen and Jews*, 157 en 163. Voor het ledental van de pettenmakersbond zie Georg Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London* (Stuttgart 1903) 66.
26. *Der Arbeyter Fraynd* 13 juni 1890.
27. Zie voor het verloop hiervan Fishman, *East End Jewish Radicals*, 186.
28. Feldman, *Englishmen and Jews*, 220-221.
29. *Der Arbeyter Fraynd*, 23 mei 1890.
30. Zie *Der Arbeyter Fraynd* 16 mei 1890 en 23 mei 1890.
31. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 191.
32. Kershen, Trade Unionism amongst the Tailoring Workers, 220.
33. Zie voor het verloop van de staking David Feldman, *Englishmen and Jews*, 221-226; *Justice* 1 maart 1890 tot en met 31 mei 1890, *The Commonweal* 5 april tot en met 3 mei 1890 en *Der Arbeyter Fraynd*.
34. Zie *The Commonweal* 5 april 1890.
35. Feldman, *Englishmen and Jews*, 222.
36. *Der Arbeyter Fraynd* 4 april 1890.
37. *The Commonweal* 12 april 1890.
38. Zie *Der Arbeyter Fraynd* 25 april 1890.
39. Idem 4 april 1890.
40. *The Commonweal* 3 mei 1890.
41. Idem 15 maart en 22 maart 1890.
42. Feldman, *Englishmen and Jews*, 224.
43. *The Star* 21 mei 1891.
44. Idem 23 mei 1890.
45. *The Tailor and Cutter* 4 juni 1891.

46. Idem 25 juni 1891.
47. Saul Yanovski (1864-1939) werd geboren in Pinsk. Van 1891 tot 1895 verbleef hij in Londen, daarna vertrok hij naar de VS waar hij redacteur werd van de *Fraye Arbeyter Shtime*. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 700.
48. Brief van William Wess aan Morris Wess d.d. 2-4-1891, Rollin archief, MSS 240/W/9 (MRC).
49. S. Yanovski, *Vos vilen di anarkhisten* (Londen 1890) 19.
50. Zie voor de ruzies o.a. *Der Arbeyter Fraynd* 10 juli 1891, *The Commonweal* 12 december 1891.
51. A. Antonovsky, *The early Jewish labor movement in the United States* (Translated and revisited by A. Antonovsky from the original Yiddish, ed. E. Tcherikower, New York 1961) 190-192, Lipman, *Social History*, 131-135.
52. Antonovsky, *The early Jewish labor movement*, 191.
53. M. Baranov (pseudoniem van Moyshe Gormidor) (1864-1924) kwam in 1888 naar Londen. Hij schreef stukken voor *Der Arbeyter Fraynd*, voor *Di Fraye Velt* en *Der Veker*. Later vestigde hij zich in New York waar hij columnist werd van *Forverts*. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 139.
54. *Di Fraye Velt*, 5 november 1892, geciteerd in Gartner, *The Jewish Immigrant*, 132.
55. Idem.
56. *Der Arbeyter Fraynd* 10 juli 1891.
57. Voor het ledental van de Independent Tailors', Pressers' and Machiners' Union zie Kershen, Trade Unionism amongst the Tailoring Workers, 288. Voor de gegevens over de overige bonden Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 66-68.
58. *Twenty-sixth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1892) 346.
59. *Twenty fifth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1891) 88.
60. *The Star* 1 juni 1890.
61. *The Tailor and Cutter* 4 juni 1891.
62. Getuige I. Salomons, secretaris van de joodse pettenmakersbond en voormalig president van de East London Branch van de NUBSO, *RC on Alien Immigration* 20534.
63. Zie bijvoorbeeld een verslag van de 1889 staking in *The Tailor and Cutter* 12 september 1889.
64. *RC on Alien Immigration* 20511.
65. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 188.

Noten hoofdstuk 7

1. Brief van Michl Wess aan William Wess d.d. 4 januari 1891, Rollin archief, MSS 240/W/9, collectie MRC.
2. Gainer, *The Alien Invasion*, 61.
3. *The Evening News* 20 mei 1891 en 23 mei 1891.
4. *The Workman's Times* 26 december 1891.
5. London Trades Council Minutes d.d. 22 augustus 1894, microfilm 200, British Library of Political and Economic Sciences [Voortaan BLPES].
6. In 1892 was het een motie van A. Catto, vertegenwoordiger van de National Federal Union of Bakers of Scotland uit Aberdeen, zie *Report of the Twenty-Fifth Annual Trade Union Congress* (Manchester 1892) 69; in 1894 was de motie afkomstig van W. Inskip van de NUBSO, zie *Report of the Twenty-Seventh Annual Trades Union Congress* (Manchester 1894) 13.
7. *SC Sweating System*, 3437.
8. Freak in *NUBSO Monthly Report* maart 1895, geciteerd in Schmiechen, *Sweated Industries and Sweated Labor*, 107.
9. Zie bijvoorbeeld T. O'Grady, secretaris van de London Metropolitan Branch van de NUBSO, *RC on Alien Immigration*, 13514 e.v.
10. Idem, 13523.
11. Gainer, *The Alien Invasion*, 172.
12. *The Times* 13 februari 1893.
13. 234 stemmen tegen, 119 voor zie idem.
14. *Di Fraye Velt* 5 november 1892, geciteerd in Gartner, *The Jewish Immigrant*, 133.
15. Idem.
16. Zie voor een verslag *The Commonweal* 7 november 1891.

17. *Der Arbeyter Fraynd* 25 december 1891. Joseph Finn (1860-1946) die oorspronkelijk uit Oost-Europa kwam maar al vroeg naar Engeland kwam, was tot 1885 actief in kleermakersbond in Leeds. Na de grote staking van 1885 in Leeds was hij verplicht de stad te verlaten. Na acht jaar in de VS te hebben verbleven kwam hij in 1893 terug naar Engeland waar hij zich in Londen vestigde. A.J.Kershen, *Trade Unionism Amongst the Jewish Tailoring Workers of London 1872-1915* (Londen, z.j.). Kershen, 33 noot 58.
18. *Der Arbeyter Fraynd* 15 januari 1892.
19. Zie Sh. Yanovski, *Erste yorn fun yidishn frayhaytlekh n sotsyalizm. Oytobiografishe zikhroynes fun a pioner un boyer fun der yidisher anarkhistisher bavegung in England un Amerike* (New York 1948) 157, Antonovsky, *The early Jewish labor movement*, 200.
20. *Der Arbeyter Fraynd* 9 september 1892.
21. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 212.
22. *Der Arbeyter Fraynd* 16 december 1892.
23. Karl Lieberman was secretaris van de Berner Street Club geweest. Hij was een van de zes Kohn-Lieberman broers die samen met hun ouders allemaal actief waren in de Berner Street Club. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 410.
24. *Di Fraye Velt* 4 september 1892 geciteerd in Frankel, *Prophecy and Politics*, 131.
25. Idem.
26. *Der Arbeyter Fraynd* 21 maart 1890.
27. Idem 17 juni 1890.
28. Kershen, *Trade Unionism amongst the Tailoring Workers*, 204.
29. Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 68.
30. *The Jewish Chronicle* 21 september 1895.
31. *Report of the Twenty-Eighth Annual Trades Union Congress* (Manchester 1895) 7.
32. Joseph Finn, *A Voice from the Aliens. About the Anti-Alien Resolution of the Cardiff Trade Union Congress* (Londen z.j. (1895)).
33. Finn, *A Voice from the Aliens*, 7.
34. *Report of the Twenty-Eight Annual Trades Union Congress*, 45.
35. Idem.
36. Idem 45-56.
37. *Full Report of the Proceedings of the International Workers' Congress London July and August 1896* (Londen z.j.) 36.
38. *Sweating: its Cause and Remedy. Published by the Fabian Society* (Londen 1894) 4.
39. *The Labour Leader* 17 augustus 1895.
40. *Justice* 7 december 1895.
41. Voor de populariteit van *The Clarion* en Blatchford zie Paul Adelman, *The Rise of the Labour Party 1880-1945* (Londen en New York 1990) 19.
42. Leonard Hall, 'That Alien Question', *The Clarion* 12 oktober 1895.
43. Idem.
44. Idem.
45. Zie voor de reactie van Hall op het protestartikel: *The Clarion* 9 november 1895.

Noten hoofdstuk 8

1. Uit Winchevsky's *Gezamlte Verk* vol 10, 307, geciteerd in Antonovsky, *The Early Jewish Labor Movement*, 202.
2. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 139.
3. Uit Winchevsky's *Gezamlte Verk* geciteerd in Antonovsky, *The Early Jewish Labor Movement*, 202.
4. Kropotkin, die het beste met Yanovski en *Der Arbeyter Fraynd* voor had, probeerde hem meer dan eens tot rede te brengen, en zei onder meer: 'je bent te energiek en je verkondigt te veel je eigen mening, sommigen noemen je een despoot'. (S. Yanovski, *Erste yorn fun yidishn frayhaytlekh n sotsyalizm*, 172).
5. Zie brieven van Morris aan Wess d.d. 22 september 1895 en 24 september 1895. Rollin archief, MSS 240/W/9 (MRC).
6. Zie brief van D. Gordon uit Parijs aan Wess d.d. 1 januari 1895 Rollin archief MSS 240/W/9 (MRC) en brief van Yanovski aan Wess d.d. 2 juni 1896 idem 240/W/10.
7. Zie o.a. brief van Finn aan Wess d.d. 9 juli 1896, Rollin archief, MSS 240/W/10 (MRC).

- 8.Idem.
- 9.Fishman, *East End Jewish Radicals*, 218 e.v.
- 10.R. Rucker, *The London Years* (Londen 1956) 61.
- 11.Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 66-68.
- 12.Idem.
- 13.Diary William Wess 1894, privé bezit van zijn zoon Alfred Wess.
- 14.*The Jewish Chronicle* 9 oktober 1896.
- 15.Idem 16 oktober 1896 en 23 oktober 1896.
- 16.Feldman, *Englishmen and Jews*, 226-227.
- 17.*The Jewish Chronicle* 17 mei 1901.
- 18.Zie idem respectievelijk 8 maart 1901; 26 juli 1901 en 20 september 1901.
- 19.Idem 6 november 1896.
- 20.Zie voor de schoenmakersbond Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 72; en voor de kleermakersbond Feldman, *Englishmen and Jews*, 243 en *The Jewish Chronicle* 5 januari 1900; 15 februari 1901.
- 21.Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 66.
- 22.Idem.
- 23.*The Jewish Chronicle* 19 april 1901.
- 24.Zie o.m. idem 22 februari 1901; 28 juni 1901; 2 augustus 1901.
- 25.Voor biografische gegevens zie *Justice* 1 augustus 1908 en Thompson, *Socialists, Liberals and Labour*, 33, 45, 114-15, 118, 125, 199, 202.
- 26.*The Jewish Chronicle* 28 juni 1901.
- 27.Idem 26 juli 1901.

Noten hoofdstuk 9

- 1.*RC on Alien Immigration*, 1724
- 2.Claire Hirschfeld, 'The British Left and the "Jewish Conspiracy": A Case Study of Modern Antisemitism', *Jewish Social Studies*, vol 43, no 2 (spring 1981), 95-112.
- 3.Lipman, *A History of the Jews*, 67 en David Feldman, 'The Importance of being English. Jewish immigration and the decay of liberal England' in: David Feldman and Gareth Stedman Jones (eds), *Metropolis London. Histories and Representations since 1800* (Londen en New York 1989) 56-84, ald. 60.
- 4.Over Shaw en zijn achtergrond is weinig bekend. Zie Gainer, *The Alien Invasion*, 238, noot 36.
- 5.*The Times* van 15 januari 1902 maakte melding van 4000 aanwezigen bij een bijeenkomst van de BBL.
- 6.*RC on Alien Immigration*, 8612.
- 7.Gainer, *The Alien Invasion*, 73.
- 8.*The Times* 28 augustus 1901.
- 9.Idem.
- 10.*RC on Alien Immigration*, 2452.
- 11.Idem 10174.
- 12.Idem 2116.
- 13.Idem 8842.
- 14.Idem 2658.
- 15.Idem 4344 en 1724.
- 16.Idem 1724.
- 17.Volgens de getuige zorgden deze buitenissige praktijken ervoor dat de joodse immigranten geen contact zouden krijgen met hun bureu. Idem 1724.
- 18.Idem.
- 19.Idem 1641.
- 20.Idem 9759.
- 21.Idem 14762.

22. Idem 4359.
23. Idem 5231.
24. Idem 5297.
25. Idem 5286.
26. Idem 2907.
27. Idem 2911.
28. Idem 2299.
29. Idem 5174.
30. Idem 10239-10240.
31. Idem 8173-8175.
32. Lipman, *Social History*, 142.
33. Gainer, *The Alien Invasion*, 201-202.

Noten hoofdstuk 10

1. *The Jewish Chronicle* 14 februari 1902.
2. Idem 1 november 1901 en 10 januari 1902.
3. Idem 17 januari 1902.
4. Idem 14 februari 1902; 14 maart 1902.
5. Idem 7 maart 1902.
6. Idem 10 januari 1902.
7. Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 66.
8. *The Jewish Chronicle* 7 juni 1901.
9. Idem.
10. Idem 21 juni 1901.
11. Idem 14 februari 1902.
12. Idem.
13. *Reynolds News* 21 juni 1903.
14. Idem 28 juni 1903.
15. Zie *The Jewish Chronicle* 24 juli 1903 voor de brief van AST.
16. Zie *Der Arbeyter Fraynd* 26 juni 1903 en 17 juli 1903.
17. Idem.
18. Zie de notulen van de LTC vergadering d.d. 25 juni 1903, microfilm 200 (BLPES).
19. Volgens Rocker heeft MacDonald later aan hem zijn excuses aangeboden voor dit voorval. Zie Rocker, *The London Years*, 169.
20. *The Jewish Chronicle* 11 september 1903.
21. *Der Arbeyter Fraynd* 11 september 1903.
22. *The Jewish Chronicle* 17 juli 1903.
23. Zie voor de bakkersstaking Fishman, *East End Jewish Radicals*, 253.
24. H.A. Clegg, Alan Fox and A.F. Thompson, *A History of British Trade Unions Since 1889. Vol I 1889-1910* (Oxford 1964) 137.
25. *Thirty-ninth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1905) 298; *Fortieth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors* (Manchester 1906) 308.
26. *Journal of the Amalgamated Society of Tailors and Tailoresses* oktober 1908. (Verder afgekort als *Journal of the AST*).
27. *The Tailor and Cutter & London Art Fashion Journal* 5 juli 1906.
28. Zie voor de notulen van deze vergadering *Der Arbeyter Fraynd* 8 juli 1904.
29. Zie de toespraken van H. Sachs en S. Ellstein in *The Jewish Chronicle* 1 juli 1904.
30. Idem.
31. *Fortieth Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors*, 308.
32. Dit was de London Tailoresses Union die opging in de AST. *The Jewish Chronicle* 15 juli 1904.
33. *Journal of the AST* juni 1905.
34. Idem februari 1903.

35. Idem.
36. *Der Arbeyter Fraynd* 11 februari 1910.
37. *The Jewish Chronicle* 17 mei 1901.
38. Idem.
39. Overigens zouden de Upper Machinists in 1902 wel degelijk onderhandelingen met de 'masters' gaan voeren over samenwerking op het gebied van wederzijdse hulp voor de aangesloten arbeiders, zie *The Jewish Chronicle* 10 januari 1902.
40. Schmiechen, *Sweated Industries en sweated labor*, 107.
41. *NUBSO Monthly Report* september 1905, geciteerd in Schmiechen, *Sweated Industries and sweated labor*, 107-108.
42. Idem 1907.

Noten hoofdstuk 11

1. *Der Arbeyter Fraynd* 10 juli 1903.
2. Idem 20 maart 1903.
3. David Isakovitch (1874-1949) kwam in 1893 aan in Londen en werkte als er drukker. Hij publiceerde anarchistische brochures die hij zelf drukte. Solo Linder (1886-1960) kwam op 14-jarige leeftijd uit Galicië naar Londen. Onder invloed van Rudolph Rocker werd hij anarchist en schreef hij voor *Der Arbeyter Fraynd*. Daarnaast was hij als secretaris actief in diverse vakbonden. I. Kaplan was naast redacteur van *Der Arbeyter Fraynd* ook actief als vakbondsorganisator. Zie Prager, *Yiddish Culture in Britain*, respectievelijk 340, 416, 252 en voor Kaplan ook Fishman, *East End Jewish radicals*, 242
4. Rocker, *The London Years*, 175.
5. *Der Arbeyter Fraynd* 10 april 1903.
6. Idem 2 oktober 1903.
7. Idem.
8. Artikel van Morris Meyer in *Der Arbeyter Fraynd* 31 juli 1903.
9. Idem.
10. Idem 11 september 1903.
11. Getuigenis Herzl in *RC on Alien Immigration*, 6244.
12. *Der Arbeyter Fraynd* 3 april 1903.
13. Idem.
14. In 1911 werd in Kiev het lichaam van een jongen gevonden en als verdachte werd de jood Mendel Beilis aangewezen, die een rituele moord zou hebben gepleegd. Het onderzoek naar de zaak duurde twee jaar en gedurende deze periode werd er in de Russische pers virulent anti-semitische propaganda gemaakt. Beilis werd uiteindelijk in 1913 vrijgesproken. De Beiliskwestie leidde in heel Europa tot een storm van protesten van zowel joodse als niet-joodse zijde. *Der Arbeyter Fraynd* volgde het proces op de voet en riep op tot protest, zie *Der Arbeyter Fraynd* 3 oktober 1913 tot 14 november 1913.
15. Idem 17 april 1903.
16. Idem 22 september 1905.
17. Idem.
18. Idem 17 april 1903.
19. Idem 31 juli 1903.
20. Idem 10 juli 1903.
21. Idem 9 februari 1906.
22. De London School Board was in 1870 opgericht ter uitvoering van de in dat jaar aangenomen Education Act van 1870. De Board was verantwoordelijk voor het basisonderwijs in Londen, en voor sommige vormen van vervolgonderwijs. De School Board bestond uit 55 leden die eens per drie jaar verkozen werden door alle belastingbetalers, dus ook door de ongenaturaliseerde immigranten. Londen werd voor de verkiezingen opgedeeld in elf onderdelen, die elk tussen de vier en zeven leden mochten afvaardigen voor de School Board. De kiezers mochten net zoveel stemmen uitbrengen als er kandidaten verkozen moesten worden. Zie Thompson, *Socialists, Liberals and Labour*, 79.
23. Rollin archief, MSS 240/W/17 collectie MRC.
24. Zie *Justice* 17 maart 1894 en *Justice* 29 augustus 1896.
25. Zie Hirschfeld, "The British Left and the "Jewish Conspiracy"", 97 e.v.

26. Idem 100.
27. Idem.
28. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 443-445.
29. *The Jewish Chronicle* 20 februari 1903; zie ook Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 144.
30. Zie voor biografische gegevens Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 559; Fishman, *East End Jewish Radicals*, 122; E. Silberner, 'British socialism and the Jews', *Historia Judaica*, vol 24 (1952) 27-52, ald. 51 en N. Weinstock, *Le pain de misère. Tome I: L'empire russe jusqu'en 1914* (Parijs 1984) 126.
31. *Justice* 27 februari 1904.
32. *The Jewish Chronicle* 13 februari 1903.
33. *Justice* 23 april 1904.
34. *Di Naye Tsayt* 26 mei 1905.
35. Bund Foreign Committees, RG 1400 folder 34 (YIVO).
36. Bund Foreign Committees, RG 1400 folder 34 (YIVO).
37. Zie bijvoorbeeld *Di Naye Tsayt* 14 oktober 1904; 25 augustus 1905.
38. Idem 22 april 1904.
39. Idem 25 augustus 1905.
40. Feldman, *Englishmen and Jews*, 372.
41. *The Jewish Chronicle* 5 april 1907.
42. Zie bijvoorbeeld artikelen in *Der Arbeyter Fraynd* tegen *Di Naye Tsayt*: 13 mei 1904; 8 juli 1904; 22 juli 1904; 14 oktober 1904; 15 februari 1907. Stukken in *Di Naye Tsayt* tegen *Der Arbeyter Fraynd*: 19 augustus 1904; 19 mei 1905.
43. *Di Naye Tsayt* 8 september 1905.
44. Idem 22 juli 1904.
45. Idem 14 oktober 1904.
46. Idem 25 maart 1904 tot en met 3 juni 1904.
47. Idem 22 april 1904.
48. Waarschijnlijk moet dit verschil verklaard worden uit het feit dat diegenen die in Engeland neerstreken, de hoop hadden nog eens terug te keren, terwijl de joden in de VS echt gesetteld waren. Wie zich ergens definitief vestigt zou zich in kunnen zetten voor de plaatselijke organisaties, in plaats van voor de organisaties in het oude vaderland.
49. *Di Naye Tsayt* 22 april 1904.
50. Idem 23 september 1904.
51. Idem.
52. Idem 30 september 1904.
53. *Justice* 30 juli 1904.
54. *Di Naye Tsayt* 28 april 1905.
55. Idem 22 september 1905.
56. Idem.
57. Idem 6 april 1906.
58. Idem 18 mei 1906.
59. Idem 1 mei 1906.
60. Beck vertrok uiteindelijk in 1921 naar Rusland, Meyer ging in 1912 *Di Tsayt* uitgeven en werd Poale Zionist, Rothstein raakte actief betrokken bij de internationale revolutionaire beweging. Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 144, 443-445 en 559; Fishman, *East End Jewish Radicals*, 122; Silberner, 'British socialism and the Jews' 51 en Weinstock, *Le pain de misère Tome I*, 126.
61. Zie *Der Arbeyter Fraynd* 20 november 1903.
62. Zie bijvoorbeeld *Di Naye Tsayt* 11 augustus 1905.
63. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 273.
64. Gartner, *The Jewish Immigrant*, 264.
65. Stuart A. Cohen, *English Zionists and British Jews. The Communal Politics of Anglo-Jewry, 1895-1920* (Princeton 1982) 92.
66. Cohen, *English Zionists*, 65 en 125.
67. *The Jewish Chronicle* 6 november 1903.
68. Lipman, *A History of the Jews*, 179.

Noten hoofdstuk 12

1. *Journal of the AST* augustus 1906.
2. *The Jewish Chronicle* 2 maart 1906.
3. Zie *Der Arbeyter Fraynd* 9 maart 1906.
4. Black, *The Social Politics*, 311-312.
5. *Der Arbeyter Fraynd* 9 maart 1906.
6. *The Jewish Chronicle* 6 april 1906 en 4 mei 1906.
7. *Der Arbeyter Fraynd* 17 augustus 1906.
8. *The Jewish Chronicle* 7 juni 1907.
9. Idem.
10. *Der Arbeyter Fraynd* 30 augustus 1907.
11. Idem 6 maart 1908.
12. Idem 21 februari 1908 en *The Jewish Chronicle* 21 februari 1908.
13. *The Jewish Chronicle* 21 februari 1908.
14. Idem 17 april 1908.
15. Schmiechen, *Sweated Industries and Sweated Labor*, 131.
16. Gartner, *The Jewish Immigrant*, 80-81.
17. Fox, *A History of the NUBSO*, 306.
18. *Der Arbeyter Fraynd* 15 juni 1906.
19. *Journal of the AST* september 1906.
20. *The Jewish Chronicle* 22 juni 1906.
21. Idem.
22. Kersten, *Uniting the Tailors*, 145-146.
23. *Journal of the AST* juli 1906.
24. Idem en september 1906.
25. Idem oktober 1906.
26. *Der Arbeyter Fraynd* 29 juni 1906.
27. *Forty-Second Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors and Tailoresses* (Manchester 1908) 303, *Forty-Third Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors and Tailoresses* (Manchester 1909) 301.
28. *Forty-Third Yearly and Financial Report of the Amalgamated Society of Tailors and Tailoresses*, 2.
29. *The Jewish Chronicle* 31 augustus 1906.
30. Idem 9 augustus 1907.
31. Idem 15 juli 1904 en 2 november 1905.
32. Idem 9 november 1907.
33. Idem.
34. *Journal of the AST* augustus 1906.
35. *The Jewish Chronicle* 11 oktober 1907.
36. Zie *The Jewish Chronicle* 11 oktober 1907 en *Der Arbeyter Fraynd* 20 september 1907.
37. Zie bijvoorbeeld zijn artikel in *Der Arbeyter Fraynd* 11 oktober 1907.
38. Voor meer gegevens over de Women's Trade Union League, de Women's Industrial Council en de tentoonstelling zie Schmiechen, *Sweated Industries and Sweated Labor*, 162 e.v.
39. Idem, 170.
40. Idem, 174.
41. Idem 175 e.v., R.H. Tawney, *The Establishment of Minimum Rates in the Tailoring Industry under the Trade Boards Act of 1909* (Londen 1915) 93.
42. Tawney, *The Establishment of Minimum Rates*, 93.
43. Zie bijvoorbeeld *Der Arbeyter Fraynd* 31 december 1909 en 7 januari 1910.
44. Idem 4 september 1908.
45. Idem 18 september 1908.

46. Idem 25 september 1908.
47. Idem 28 januari 1910.
48. Idem 18 maart 1910.
49. *Journal of the AST* januari 1911.

Noten hoofdstuk 13

1. *The Tailor and Cutter* 16 mei 1912, supplement.
2. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 289-292.
3. Feldman, *Englishmen and Jews*, 361.
4. *Der Arbeyter Fraynd* 21 april 1911.
5. Feldman, *Englishmen and Jews*, 363.
6. Idem 365. Voor de aangesloten bonden zie ook *Der Arbeyter Fraynd* 24 maart 1911.
7. Deze analyse is ontleend aan het werk van David Feldman, *Englishmen and Jews*, die vooral op de pagina's 353-378 wordt uitgewerkt.
8. *The Jewish Chronicle* 26 mei 1911.
9. Idem 3 november 1911.
10. Voor protesten en onderhandelingen zie *The Jewish Chronicle* van 12 mei 1911 tot 10 november 1911.
11. Fishman, *East End Jewish Radicals*, 294 en *The Tailor and Cutter* 9 mei 1912.
12. De in 1908 door fusies ontstane, onafhankelijke joodse mantelmakersbond.
13. Rocker, *The London Years*, 219 e.v.
14. Idem 220, zie ook Fishman, *East End Jewish Radicals*, 294-300 voor een uitgebreide beschrijving van de staking.
15. *The Tailor and Cutter* 16 mei 1912.
16. Respectievelijk *The Tailor and Cutter* 6 mei 1912 en Fishman, *East End Jewish Radicals*, 295.
17. *The Tailor and Cutter* 9 mei 1912.
18. Idem 16 mei 1912, supplement.
19. Idem 23 mei 1912, supplement.
20. Idem mei 1912.
21. Rocker, *The London Years*, 219 ev.
22. Kershen, 'Trade Unionism amongst the Tailoring Workers of London and Leeds', 102.
23. Kershen, *Uniting the Tailors*, 156; Feldman, *Englishmen and Jews*, 228.
24. Zie voor het verdere verloop van deze trend: Kershen, *Uniting the Tailors*, 163-183.
25. Bronnen ledentallen joodse bonden: Halpern, *Die jüdischen Arbeiter in London*, 66-68; Kershen, 'Trade Unionism Amongst the Tailoring Workers', Appendices; idem, *Uniting the Tailors*, Appendices; Pollins, *Economic History of the Jews*, 152-164 en 247; Tcherikower, 'Der onhoyb' 574 en 588 Schloss, 'Bootmaking' 135; Aves, 'The Furniture Trade', 217; Lipman, *Social History of the Jews*, 117. Verder: *Der Arbeyter Fraynd*; *The Jewish Chronicle* en *Yearly and Financial Reports of the AST*.

Noten deel III. Parijs

Noten hoofdstuk 1

1. Université Populaire Juive, *Compte Rendu Annuel et Statuts* (Paris 1904) 5.
2. Wolf Speiser, *Yidish-Frantsoyzisher Kalendar* (Parijs 1910), 2.
3. Green, *The Pletzl of Paris*, 201-206.
4. Nancy L. Green, 'To Give and to Receive: Philanthropy and Collective Responsibility Among Jews in Paris, 1880-1914', in: Peter Mandler (ed.), *The Uses of Charity. The Poor on Relief in the Nineteenth-Century Metropolis* (Philadelphia 1990) 197-226, ald. 212-213.
5. *Archives Israélites* 4 mei 1911.

- 6.Green, 'To Give and to Receive', 213.
- 7.Idem.
- 8.Université Populaire Juive, *Compte Rendu Annuel et Statuts*, 5.
- 9.Comité de Bienfaisance Israélite de Paris, *Assemblée Générale du 15 Mai 1889* (Parijs 1889) pagina v.
- 10.Comité de Bienfaisance Israélite de Paris, *Assemblée Générale du 1er Mai 1888* (Parijs 1888) 8 en idem, *Assemblée Générale du 15 Mai 1889*, v.
- 11.De AIU was in 1860 door de Frans-joodse politicus Adolphe Crémieux opgericht om de burgerlijke en religieuze rechten van joden te verdedigen en te beschermen in gebieden waar dat nodig was. De organisatie bood financiële hulp aan joodse gemeenschappen in nood en was vooral actief in het stichten van joodse scholen in de Levant.
- 12.Green, *The Pletzl of Paris*, 66.
- 13.Hyman, *From Dreyfus to Vichy*, 121.

Noten hoofdstuk 2

- 1.Speiser, *Kalendar*, 27.
- 2.Bernard Marchand, *Paris, histoire d'une ville (XIX-XX siècle)* (Parijs 1993) 11 en 162.
- 3.Hausmann was van 1853 tot 1870 gouverneur van het departement Seine onder Napoleon III.
- 4.Green, *The Pletzl of Paris*, 72-73.
- 5.Ch. Fegdal, 'Le ghetto parisien contemporain', *La Cité. Bulletin trimestriel de la Société historique et archéologique du IVe arrondissement de Paris*, vol 14 (1915) 221-236, ald. 225.
- 6.Fegdal, 'Le ghetto parisien contemporain', 233 en Maurice Lauzel, *Ouvriers juifs de Paris. Les Casquetiers* (Parijs 1912), 18-19.
- 7.E. Duchiron, *La vie juive au quartier Saint-Antoine* (Parijs 1894), 5.
- 8.Lauzel, *Ouvriers juifs*, 18 en Marchand, *Paris*, 228.
- 9.Green, *The Pletzl of Paris*, 73.
- 10.Idem.
- 11.Idem 76.
- 12.Zie diverse rapporten o.a.: 'La colonie russe à Paris' d.d. 16 april 1887; rapporten d.d. 20 april 1887; 26 mei 1887; 9 juni 1887, een lijst met 57 namen d.d. september 1889, archief F7/12520: Organisation révolutionnaire russe en France et à l'étranger, Archives Nationales. [Voortaan: AN] en 'Les réfugiés révolutionnaires russes à Paris' d.d. december 1907, archief F7/12.894: Révolutionnaires russes 1907-1912 (AN).
- 13.Philip G. Nord, *Paris Shopkeepers and the Politics of Resentment* (Princeton 1986) 156 en François Caron, *An Economic History of Modern France* (New York 1979) 106-107.
- 14.P. du Maroussem, *La Question ouvrière II: Ébénistes du Faubourg St-Antoine. Grands magasins, 'Sweating-System'* (Parijs 1892) 202.
- 15.Paul Pottier, 'Essai sur le prolétariat juif en France', *Revue des Revues* (Mars 1899) 482-492, ald. 487.
- 16.Marchand, *Paris*, 185.
- 17.Lauzel, *Ouvriers juifs*, 23.
- 18.Rapport 'Les réfugiés révolutionnaires russes à Paris' d.d. december 1907, archief F7/12.894: Révolutionnaires russes 1907-1912 (AN).
- 19.Office du travail, *La petite industrie (Salaires et durée du travail). Tome 2. Le vêtement à Paris* (Parijs 1896) 665.
- 20.Speiser, *Kalendar* 78-80; Lauzel, *Ouvriers juifs*, 35-39.
- 21.Zie voor een uitgebreide beschrijving van onderlinge hulporganisaties hoofdstuk 2 van het hoofdstuk over Londen.
- 22.Speiser, *Kalendar*, 66-73.
- 23.Jean Mesnaud de Saint-Paul, *De l'immigration étrangère en France considérée au point de vue économique* (Parijs 1902) 54.
- 24.Pottier, 'Essai sur le prolétariat juif', 483.
- 25.Marrus, *The Politics of Assimilation*, 80.
- 26.Comité de Bienfaisance Israélite de Paris, *Assemblée Générale du 15 Mai 1889*, v.
- 27.Zosa Szajkowski, *Jewish Education in France, 1789-1939* (New York en Londen 1980) 34.
- 28.Szajkowski, *Jewish Education*, 34.
- 29.*L'Univers Israélite* 3 april 1908.
- 30.Idem 21 februari 1896.
- 31.Pottier, 'Essai sur le prolétariat juif', 487.

32. *L'Univers Israélite* 21 februari 1896.
33. Speiser, *Kalendar*, 56.
34. Université populaire juive, *Compte Rendu Annuel et Statuts*, 3.
35. Idem 7.
36. Idem 10.
37. Idem 8.
38. Zie voor een uitgebreide beschrijving van de chevrtoch en hun verhouding met het Consistoire: Nancy L. Green, 'The Contradictions of Acculturation: Immigrant Oratories and Yiddish Union Sections in Paris before World War I', in: Frances Malino and Bernard Wasserstein (eds), *The Jews in Modern France* (Hannover en London 1985) 54-80, ald. 60.
39. Green, *The Pletzl of Paris*, 86.
40. Citaat in Green, 'The Contradictions of Acculturation', 65.
41. *Archives Israélites* 18 juni 1914.
42. Marrus, *The Politics of Assimilation*, 59.
43. Duchiron, *La vie juive*, 7.
44. Speiser, *Kalendar*, 26.
45. Duchiron, *La vie juive*, 7.
46. Fegdal, 'Le ghetto parisien contemporain', 224.
47. Journalist van *Di Varheyit* geciteerd in David Weinberg, "'Heureux comme Dieu en France" : East European Jewish Immigrants in Paris 1880-1914', in: Jonathan Frankel (ed.), *Studies in Contemporary Jewry*, vol 1 (1984) 26-54, ald. noot 74.
48. Fegdal, 'Le ghetto parisien contemporain', 228-230.
49. Weinberg, "'Heureux comme Dieu en France" ', 46.
50. Sommige auteurs noemen dit een anarcho-syndicalistisch blad, terwijl anderen het een Bundistisch blad noemen. Vergelijk Z. Szajkowski '150 yor yidische prese in Frankraykh', in: E. Tcherikower (ed.), *Yidn in Frankraykh* vol II (New York 1942) 236-308, ald. 245 en Weinberg, "'Heureux comme Dieu en France"', 46. Gezien het feit dat het blad door een anarchistische groep werd gepubliceerd ligt het voor de hand dat het hier om een dito blad ging.
51. Szajkowski, '150 yor yidische prese', 237.
52. Z. Szajkowski, 'A. Goldfaden in Pariz', *Parizer Haint* 28 februari 1939.
53. Z. Szajkowski, 'A. Goldfaden in Pariz', *Unzer Shtime* 24 februari 1939.
54. Deel twee van de bekende trilogie over het immigranten milieu van André Billy en Moïse Twersky, *L'épopée de Ménéché Foïgel* (Parijs 1927-28) draagt de titel *Comme dieu en France*. Zie ook Green, *The Pletzl of Paris*, 68.

Noten hoofdstuk 3

1. J. Tchernoff, *Dans le Creuset des Civilisations. Vol. III: De l'Affaire Dreyfus au dimanche rouge a Saint-Petersbourg* (Parijs 1937) 26.
2. Green, *The Pletzl of Paris*, 28 en idem, 'La Révolution dans l'imaginaire des immigrants juifs', in: Pierre Birnbaum (ed.), *Histoire politique des Juifs de France. Entre universalisme et particularisme* (Parijs 1990) 153-162.
3. Nancy L. Green, "'Filling the Void": Immigration to France before World War I', in: Dirk Hoerder (ed.), *Labor Migration in the Atlantic Economies* (Westport and London 1985) 143-161.
4. Nord, *Paris Shopkeepers*, 304-305; Zeev Sternhell, *La droite révolutionnaire 1885-1914. Les origines françaises du fascisme* (Parijs 1978) 75-76.
5. R.D. Anderson, *France 1870-1914. Politics and Society* (London, Henley en Boston 1977) 15.
6. Zie hiervoor Anderson, *France*, 106-107, Nord, *Paris Shopkeepers*, 304-305 en Sternhell, *La droite révolutionnaire*.
7. Zie voor het antisemitisme van de vroege socialisten; Robert S. Wistrich, 'French Socialism and the Dreyfus Affair', *Wiener Library Bulletin*, vol 28 (1975) New Series nos 35-36, 9-20; Victor M. Glasberg, 'Intent and Consequences: The "Jewish Question" in the French Socialist Movement of the Late Nineteenth Century', *Jewish Social Studies*, vol 36 (1974) no 1, 61-71; Edmund Silberner, 'French Socialism and the Jewish Question', *Historia Judaica* no 16 (april 1954) 4-37; idem 'Anti-Jewish Trends in French Revolutionary Syndicalism', *Jewish Social Studies*, vol 15 (July-October 1953) 195-202; Nancy L. Green, 'Socialist anti-Semitism, Defence of a Bourgeois Jew and Discovery of the Jewish Proletariat. Changing attitudes of French socialists before 1914', *International Review of Social History*, vol 30 (1985) 374-398.
8. Stephen Wilson, *Ideology and Experience. Antisemitism in France at the Time of the Dreyfus Affair* (Rutherford etc. 1982) 738.

9. Wilson, *Ideology and Experience*, 173.
10. Tchernoff, *Dans le Creuset des Civilisations* vol III, 26.
11. Geciteerd in Marrus, *The Politics of Assimilation*, 159; Jeaninine Verdès-Leroux, *Scandale financier et antisémitisme catholique. Le krach de l'Union Générale* (Parijs 1969) 153.
12. Michel Winock, *Edouard Drumont et Cie. Antisemitisme et fascisme en France* (Parijs 1982) 88; Gérard Noiriel, *Le creuset Français. Histoire de l'immigration XIX-XX siècles* (Parijs 1988) 32; Béatrice Philippe, *Etre juif dans la société française du moyen-âge à nos jours* (Parijs 1979) 171; Wilson, *Ideology and Experience*, 290.
13. Wilson, *Ideology and Experience*, 390.
14. *Procès Verbaux de la Commission chargée de faire une enquête sur la situation des ouvriers de l'industrie et de l'agriculture et de présenter un premier rapport sur la crise industrielle à Paris* (Parijs 1884) 336.
15. *Procès Verbaux de la Commission*, 367.
16. Green, *The Pletzl of Paris*, 203.
17. Edouard Drumont, *La France Juive. Essai d'histoire contemporaine* (2 vols Paris z.j. 76e ed.) vol I, 101; vol II, 216.
18. Chambre des députés, Questionnaire de la Commission du Travail. Travail dans les mines, usines et manufactures (Novembre 1890) (ongepagineerde vragenlijsten), archief C 5524 B: Travail des enfants et des femmes dans les établissements industriels: documents transmis à la commission concernant les diverses industries (AN).
19. Chambre des députés, Questionnaire de la Commission du Travail.
20. Idem.
21. Zie voor een overzicht van de wetsvoorstellen: Albert Blanc, *L'immigration en France et le travail national* (Lyon 1901); Maurice Didion, *Les salariés étrangers en France* (Parijs 1911) Maurice Hollande, *La défense ouvrière contre le travail étranger* (Parijs 1912) en Mesnaud de Saint-Paul, *De l'immigration étrangère en France*.
22. *La Libre Parole* 23 augustus 1892; 24 augustus 1892; 27 augustus 1892.
23. *Le Paris* 23 augustus 1892; 25 augustus 1892; 27 augustus 1892 en *Le Figaro* 24 augustus 1892 en 25 augustus 1892.
24. *Archives Israélites* 6 oktober 1892.
25. *L'Eclair* 25 juli 1893; zie ook *L'Intransigeant* 25 juli 1893; *Le Jour* 25 juli 1893 en *Le Matin* 28 juli 1893.
26. 'Le nationalisme implique la protection des ouvriers français' oorspronkelijk verschenen als drie artikelen in *Le Figaro* in de maanden mei, juni en juli 1893, als brochure *Contre les Etrangers* uitgegeven t.g.v. de verkiezingen. Herdrukt in Maurice Barrès, *Scènes et doctrines du nationalisme* (Parijs z.j.) 457-477.
27. Barrès, *Scènes et doctrines du nationalisme*, 476.

Noten hoofdstuk 4

1. Szajkowski, *Etyudn tsu der geshikhte fun ayngemandertn yidishn yishev in Frankraykh*, 103. Volgens een politierapport had de 'Cercle des ouvriers israélites russes' ongeveer 80 leden. Rapport d.d. 13 januari 1892, archief BA 1709 7023-K-4: Russo-juifs à Paris, Archives Préfecture de Police [Voortaan APP].
2. Szajkowski, *Etyudn*, 103.
3. Idem 107.
4. 'Lavroff', ongedateerd politierapport, archief BA 1144 (8222): Lawroff (APP).
5. Charles Rappaport, 'The Life of a Revolutionary Émigré', in: *YIVO Annual of Jewish Social Science* vol 4 (New York 1951) 206-236, ald. 218.
6. Zie politierapport 'Lavroff' d.d. 12 januari 1882, en een brief van het 'laboratoire de chimie' d.d. 31 mei 1890: de doosjes en flesjes in beslaggenomen bij Lavrov bevatten geen explosieven. Archief BA 1144: Lawroff (APP).
7. Ph. Krantz schreef in 1883 (nr 40 en 43) in *Nedel'naja Chronika Voschoda*, de bijlage van het Russische blad *Voschod* over literatuur en politiek, een artikel over de oprichting van de Yidische Arbeyter Farayn. Geciteerd in Szajkowski, *Etyudn*, 102.
8. De tekst van deze rede is in het Engels vertaald en in 1887 in Londen als brochure verschenen onder de titel *Peter Lavrov and the Jewish Workers*. De Okhrana (de Russische geheime politie) die Lavrov in Parijs nauwlettend observeerde, stuurde de tekst van de rede naar Moskou. Zie E. Tcherikower, 'Peter Lavrov and the Jewish Socialist Émigrés' in: *YIVO Annual of Jewish Social Science* vol 7 (New York 1952) 132-145, ald. 135 en 139.
9. Tcherikower, 'Peter Lavrov', 139-143.

10. Volgens Rappoport waren de ouders van Roebanowitsj Franse staatsburgers, en was hijzelf in Frankrijk geboren. Rappoport, 'The Life of a Revolutionary Emigré' 219, noot 13. In dat geval zou hij zich helemaal niet hebben laten hoeven naturaliseren. Dit wordt door andere bronnen tegengesproken: zie Manfred Hildermeier, *Die Sozialrevolutionäre Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900-1914)* (Keulen en Wenen 1978) 410. Hildermeier stelt dat Roebanowitsj in Odessa geboren is, terwijl een politierapport uit 1907 meldt dat hij al weer enige tijd genaturaliseerd is. 'Les réfugiés révolutionnaires russes à Paris' (december 1907), archief F7/12.894: Révolutionnaires russes 1907-1912 (AN).
11. Voor biografische gegevens van Roebanowitsj zie Hildermeier, *Die Sozialrevolutionäre Partei*, 410.
12. Rappoport, 'The Life of a Revolutionary Émigré', 219.
13. *Vestnik narodnoi voli* no 5 (1886) 83-126, ald. 114, geciteerd in Frankel, *Prophecy and Politics*, 129.
14. Idem 110-111, geciteerd in Frankel, *Prophecy and Politics*, 128.
15. Idem 124-25, geciteerd in Tcherikower, 'Peter Lavrov', 138.
16. Rapporten d.d. 16 april 1887; 20 april 1887; 9 juni 1887, archief F7/12520: Organisation révolutionnaire russe en France et à l'étranger (AN); rapporten d.d. 27 april 1885; d.d. 18 april 1886; rapport d.d. 23 juni 1887 en d.d. 6 september 1886, archief BA 1301: Zetkin (APP).
17. 'Les nihilistes à Paris se tiennent toujours à l'écart des socialistes et révolutionnaires français'. Rapport d.d. 9 juni 1887, archief F7/12520: Organisation révolutionnaire russe en France et à l'étranger (AN).
18. Rapporten d.d. 21 mei 1888 en 31 januari 1889, archief BA 1301: Zetkin (APP).
19. Szajkowski, *Etyudn*, 105.
20. Rapport d.d. 13 januari 1892, archief BA 1709 7023-K-4: Russo-juifs à Paris (APP).
21. Een politierapport d.d. 13 januari 1892 noemt David Gordon - ouvrier mécanicien - de drijvende kracht, archief BA 1709 7023-K-4: Russo-juifs à Paris (APP).
22. *Der Arbeyter Fraynd* 12 juni 1891.
23. Idem 14 augustus 1891.
24. Idem 4 september 1891.
25. Idem 4 september 1891 en 11 september 1891.
26. Rapport d.d. 13 januari 1892, archief BA 1709 7023-K-4: Russo-juifs à Paris (APP).
27. *Der Arbeyter Fraynd* 22 april 1892.
28. Szajkowski, *Etyudn*, 111.
29. *Der Arbeyter Fraynd* 22 april 1892.
30. Over de toespraak van Rocker: rapport d.d. 31 januari 1894, archief BA 1709 7023-K-1: Russo-juifs à Paris (APP).
31. Szajkowski, *Etyudn*, 109.
32. Zie o.a. *Der Arbeyter Fraynd* 6 mei 1892; Rapport d.d. 10 november 1892, archief BA 1709 7023-K-1: Russo-juifs à Paris (APP).
33. Rapport d.d. 10 november 1892, archief BA 1709 7023-K-1: Russo-juifs à Paris (APP).
34. *Der Arbeyter Fraynd* 10 november 1893.
35. Szajkowski, *Etyudn*, 112.
36. Eugene Weber, *Frankrijk, fin-de-siècle* (Amsterdam 1993) 130.

Noten hoofdstuk 5

1. Groupe des ouvriers juifs de Paris, *Lettre des ouvriers juifs au Parti socialiste français* (Parijs 1898) 8.
2. Wilson, *Ideology and Experience*, 188 en 112.
3. Idem 214-215.
4. Idem.
5. Green, 'Socialist Anti-Semitism', 394.
6. Cijfers: Green, *The Pletzl of Paris*, 73.
7. Sternhell, *La droite révolutionnaire*, 224.
8. Volgens Wilson, *Ideology and Experience*, 189 moet de LAF aanhang in het XVIII verklaard worden door de aanwezigheid van een relatief hoog percentage joden in dit arrondissement. Hij baseert zich daarbij op cijfers uit 1942, die echter niet veel zeggen over de situatie in 1900 omdat de massa-emigratie van Oosteuropese joden naar Parijs toen nog niet op gang was gekomen. Er zijn geen statistische gegevens over de verspreiding van joden over Parijs voor 1900, maar er is weinig reden om

- aan te nemen dat er een grote joodse bevolkingsgroep in het XVIIIe woonde. Het XVIIIe arrondissement was een echt 'working-class' arrondissement (zie Ann-Louise Shapiro, *Housing the Poor of Paris 1850-1902* (Wisconsin 1985) o.a. 43). Autochtone Franse joden behoorden niet of nauwelijks tot deze groep en zullen daarom niet in dit arrondissement gewoond hebben. De enige joden in dit arrondissement waren hoogstwaarschijnlijk de joodse immigranten die zoals gemeld, slechts 0,8% van de totale bevolking vormden.
9. Sternhell, *La droite révolutionnaire*, 224.
 10. Idem, 109; Nord, *Paris Shopkeepers*, 443.
 11. Nord, *Paris Shopkeepers*, 443 en zie de verkiezingsuitslagen in *La petite République*. De afleveringen tussen haakjes vermeld geven de uitslagen van de herstemmingen weer. 8 mei 1900 (15 mei 1900); 29 april 1902 (13 mei 1902); 2 mei 1904 (9 mei 1904) 7 mei 1906 (21 mei 1906).
 12. Bij de Parijse gemeenteraadsverkiezingen in 1900 moesten 80 kandidaten ge- of herkozen worden. De twintig arrondissementen waren (en zijn) elk opgedeeld in vier wijken en elke wijk - ongeacht het inwonersaantal - koos zijn eigen raadslid.
 13. Sternhell, *La droite révolutionnaire*, 111-112.
 14. Tijdens de Boerenoorlog koos hij partij voor de Boeren 'in hun strijd tegen het Dreyfus-syndicaat' zie Nord, *Paris Shopkeepers*, 441.
 15. *Dictionnaire des parlementaires français. Notices biographiques sur les ministres, députés et sénateurs français de 1889 à 1940* tome 5 (Parijs 1968) 1649.
 16. Lauzel, *Ouvriers juifs*, 8.
 17. *Archives Israélites* 20 december 1900.
 18. Idem.
 19. Idem.
 20. Idem.
 21. Zie voor de affaire in de pers o.m. Janine Ponty, 'La presse quotidienne et l'affaire Dreyfus en 1898-1899. Essai de typologie', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol 21 (april-juni 1974) 193-220; idem, "'Le Petit Journal' et l'affaire Dreyfus (1897-1899): analyse de contenu', *idem* vol 24 (oktober-november 1977) 641-656.
 22. Geciteerd in Green, *The Pletzl of Paris*, 29.
 23. Marrus, *The Politics of Assimilation*.
 24. Geciteerd in Weinberg, "'Heureux comme Dieu en France'", 42.
 25. Groupe des ouvriers juifs, *Lettre*.
 26. Zie naast Szajkowski, *Di profesjonele bavegung* 35-36; Green, *The Pletzl of Paris*, 173-174 en 178-179 en Marrus, *The Politics of Assimilation*, 245 vooral: A. Tsher-Ski, 'Di Dreyfus afere, di arbeter-emigrantn un di frantseyzish-yidische firers', in: Tcherikower (ed.), *Yidn in Frankraykh* vol 2, 155-192; Henry Bulawko, 'Les socialistes et "l'Affaire"', *Les nouveaux cahiers* no 27 (Hiver 1971-1972) 26-30; Wistrich, 'French Socialism'; Green, 'Socialist Anti-Semitism'.
 27. Tsher-Ski, 'Di Dreyfus-afere', 165. Dat Karpel en Diner als auteurs werden opgevoerd zou verklaard kunnen worden uit het feit dat zij beiden tot de kleine groep joodse immigranten behoorden die genaturaliseerd waren en daarom minder gevaar liepen het land uit te worden gezet.
 28. Idem 165 en Bulawko, 'Les socialistes', 26.
 29. Zie voor meer biografische gegevens van Lazare: Nell Wilson, *Bernard Lazare. Antisemitism and the problem of Jewish identity in late nineteenth-century France* (Cambridge 1978); idem, 'Bernard Lazare's Jewish Journey: from being an Israelite to being a Jew', *Jewish Social Studies*, vol 26 (1964) no 3, 146-168; het hoofdstuk over Lazare in Marrus, *The Politics of Assimilation* en Jean-Denis Bredin, *Bernard Lazare. De l'anarchiste au prophète* (Parijs 1992).
 30. Bernard Lazare, 'La Solidarité juive', *Entretiens politiques et littéraires* no 7 (1 oktober 1890) herdrukt in Philippe Oriol (ed.), *Bernard Lazare. Juifs et Antisémites* (Parijs 1992), 7-20, ald. 18-19.
 31. Bernard Lazare, *L'antisémitisme. Son histoire et ses causes* (Parijs 1894).
 32. Lazare, *L'antisémitisme*, 347-348.
 33. Bernard Lazare, 'Antisémitisme et Révolution', *Les Lettres prolétariennes* no 1 (1895), herdrukt in Oriol (ed.), *Bernard Lazare*, 68-82, ald. 78.
 34. Szajkowski, *Etyudn*, 106.
 35. Idem 113.

36. Jacques Kergoat, 'France', in: Marcel van der Linden and Jürgen Rojahn (eds), *The Formation of Labour Movements 1870-1914. An International Perspective* (Leiden 1990) 2 vols. Vol 1, 163-190, ald. 169.
37. Zie voor een beknopt overzicht van de geschiedenis van de Franse arbeidersbeweging Kergoat, 'France'.
38. Zie Silberner, 'French Socialism'; idem 'Anti-Jewish Trends'; Glasberg, 'Intent and Consequences'; Green 'Socialist Anti-Semitism'; Wistrich 'French Socialism' en Claude Willard, *Le Mouvement socialiste en France (1893-1905) Les Guesdistes* (Parijs 1965) hoofdstuk 21.
39. Wistrich, 'French Socialism', 11.
40. Idem 12-14; Green, 'Socialist Anti-Semitism', 388.
41. Green, 'Socialist Anti-Semitism', 389.
42. Groupe des Ouvriers juifs, *Lettre*, 7.
43. Idem 8.
44. In een lezing die hij in maart 1897 hield stelde hij: 'Si on examine maintenant cette nation juive, on constate qu'elle est, elle aussi, divisée en classes'. In dezelfde lezing bezigde hij zelfs de term 'Juif paria'. Bernard Lazare, 'Le nationalisme juif', herdrukt in Oriol (ed.), *Bernard Lazare*, 141-161, ald. resp 147 en 150.
45. Groupe des Ouvriers juifs, *Lettre*, 9.
46. Bernard Lazare, 'Le nationalisme Juif', herdrukt in Oriol (ed.), *Bernard Lazare*, 156.
47. Groupe des Ouvriers juifs, *Lettre*, 9; 13 en 14.
48. Idem, 14. De noodzaak tot verbetering van het lot ter plaatse in plaats van emigratie naar Palestina had Lazare al eerder signaleerd in 'Le nationalisme Juif', 156; terwijl ook de bevattelijkheid van het joodse proletariaat voor de verlichting van het socialisme al door hem aan de orde was gesteld in 'Le prolétariat juif devant l'antisémitisme', herdrukt in Oriol, idem, 126-140, ald. 139 en, met vrijwel dezelfde argumenten, in 'Antisémitisme et Révolution', herdrukt in Oriol, idem, 68-82, ald. 76.
49. Groupe des ouvriers juifs, *Lettre*, 17.
50. Idem 18.
51. Idem 21.
52. Marrus, *The Politics of Assimilation*, 248.
- 53.. Rapport d.d. 3 september 1899, en rapport d.d. 8 september 1899, archief BA 1811 241.155 b1: Prolétariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
54. Hij had de joodse pettenmakersbond in november 1898 steun gevraagd voor een op te richten (anarchistische) joodse bibliotheek. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 5 november 1898, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 27, Central Archives of the History of the Jewish People [Voortaan CAHJP].
55. Rapport d.d. 3 september 1899, archief BA 1811 241.155 b1: Prolétariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
56. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 28 augustus 1899, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 27 (CAHJP). Boon wordt in deze notulen Bound genoemd.
57. Idem.
58. Rapport d.d. 17 september 1899, archief BA 1811 241-155 b1: Prolétariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
59. Rapport d.d. 17 september en *Journal du Peuple* 17 september 1899.
60. Zie *L'Aurore* 23 juni 1898; *Alliance Israélite* 21 juli 1898; *Les droits de l'homme* 24 januari 1899; *Revue des Revues* 1 maart 1899 en *La Petite République* 3 maart 1899.
61. *Le Socialiste* 18-25 september 1898.
62. Pottier, 'Essai'; reacties o.a. in *La Petite République* 3 maart 1899.

Noten hoofdstuk 6

1. Uitspraak van Fribourg, een joodse pettenmaker, actief in de pettenmakersbond en de joodse socialistische beweging. Hij doet op onderdrukking als jood en als arbeider. Zie rapport d.d. 7 oktober 1901, archief BA 1811 241.155 b1: Prolétariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
2. Idem.

3. Nu eens worden de joodse socialisten 'Cercle d'Etudes sociales des ouvriers israélites' genoemd, dan weer 'Proletaires israélites' en soms is er sprake van een 'groupe des proletaires juifs'.
4. Zie voor zijn memoires: Rappoport, 'The Life of a Revolutionary Emigré'; Harvey Goldberg en Georges Haupt (eds), *Une vie révolutionnaire 1883-1940. Les mémoires de Charles Rappoport* (Parijs 1991); 'Rappoport' in: Jean Maitron (ed.) *Dictionnaire Biographique du Mouvement Ouvrier Français* vol 24 (Parijs 1976) 341-342.
5. *Troisième congrès général des organisations socialistes françaises tenu à Lyon du 26 au 28 mai 1901* (Parijs 1901), annexe: Liste des Groupes représentés au congrès, z.p.
6. Rapport d.d. 7 oktober 1901, archief BA 1811 241.155 b1: Proletariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
7. Rapport d.d. 31 maart 1901, idem.
8. Bron: ledenregister Groupe des Ouvriers Israélites à Paris z.j. in archief Ch. Rappoport, 13: 'Cahiers de notes et d'extract' (IISG).
9. Rapport d.d. 7 oktober 1901, archief BA 1811 241.155 b1: Proletariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
10. Idem.
11. Szajkowski, *Etyudn*, 119; idem, *Di profesjonele bavegung*, 219; Goldberg en Haupt (eds) *Mémoires de Charles Rappoport*, 106. Deze actie haalde ook de kolommen van *Le Temps* van 25 april 1902.
12. Rapport d.d. 21 juli 1901, archief BA 1811 241.155 b1: Proletariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
13. Rapporten d.d. 23 maart 1902, idem.
14. Szajkowski, *Etyudn*, 129.
15. *Der Arbeyter Fraynd* 26 februari 1904.
16. Szajkowski, *Etyudn*, 109.
17. Idem 116-117.
18. Michel Abitbol, *Les deux terres promises. Les Juifs de France et le sionisme* (z.p. 1989) 19.
19. Zie voor statuten en oproep voor bijeenkomst Szajkowski, *Etyudn*, 120-128.
20. Abitbol, *Les deux terres*, 23.
21. Speiser, *Kalendar*, 78-80.
22. Green, *The Pletzl of Paris*, 134.
23. De naam van deze wederzijdse hulporganisatie was Société de Secours Mutuels et de Prévoyance des Casquetiers.
24. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 20 juli 1896, archief Chambre syndicale des ouvriers casquetiers, F Pa 24 (CAHJP).
25. Hij was overigens de jongste van het vijftal. Hij werd in 1871 geboren, hoogstwaarschijnlijk als nazaat van een vroege immigrant. Zijn vrouw was wel afkomstig uit Rusland. Biografieën van bestuurders pettenmakersbond in archief Chambre syndicale des ouvriers casquetiers, F Pa 24 (CAHJP).
26. Zie namen bij oprichtingsvergadering en lijst Cotisations Individuelles année 1896, beiden in idem.
27. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 19 februari 1897, in idem, F Pa 17 (CAHJP).
28. Green, *The Pletzl of Paris*, 134.
29. Bijvoorbeeld notulen pettenmakersbond d.d. 8 maart 1897 F Pa 27.
30. Michelle Perrot, *Les ouvriers en grève. France 1871-1890* (Parijs 1974) 2 vols, vol 2, 447.
31. Robert Brécy, *Le Mouvement Syndicale en France 1871-1921. Essai bibliographique* (Gif-sur-Yvette 1982, 2e druk) 8.
32. P. Schöttler, *Die Entstehung der 'Bourses du Travail'. Sozialpolitik und französischer Syndikalismus am Ende des 19. Jahrhunderts* (Frankfurt 1981) 177.
33. Direction du Travail, *Annuaire des syndicats professionnels industriels, commerciaux et agricoles 15e année 1904-1905* (Paris 1905) 579.
34. Zie notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 3 juli 1897; 12 juli 1897; 28 augustus 1897, archief Chambre syndicale des ouvriers casquetiers, F Pa 27 (CAHJP).
35. Idem d.d. 18 juni 1898; 23 juli 1898; 18 augustus 1899; 23 september 1899; 13 oktober 1899, archief Chambre Syndicale des Ouvriers Casquetiers, F Pa 27 (CAHJP).
36. Idem.
37. Liste des cotisants et recettes par cotisation annuelle 1886-1901, archief Chambre Syndicale des Ouvriers Casquetiers, F Pa 25 (CAHJP).
38. Brief d.d. 18 september 1901, 'Aux syndicats, Fédérations & organisations de la Bourse du Travail de Paris, in idem F Pa 26 (CAHJP).
39. Zie voor stakingsreizen brief d.d. 30 september 1901, in idem F Pa 26 (CAHJP).
40. Idem F Pa 28 (CAHJP).

41. *La Voix du Peuple* 13-20 oktober 1901.
42. Szajkowski, *Etyudn*, 99.
43. Van 5 oktober 1901 tot 11 januari 1902 zijn er hoogstwaarschijnlijk geen bijeenkomsten meer geweest van de bond, omdat notulen uit deze periode ontbreken.
44. Szajkowski, *Etyudn*, 99.
45. 'Appel aux camerades casquettiers', archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 22 (CAHJP).
46. Notulen pettenmakersbond d.d. 27 augustus 1904, in idem F Pa 27 (CAHJP).
47. Idem d.d. 31 juli 1902.
48. Idem d.d. 13 oktober 1902.
49. Idem d.d. 27 augustus 1904 .
50. *La Voix du Peuple* 19-26 juni 1904; oproepen voor de bijeenkomst in Frans en Jiddisch in archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers F Pa 22; notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 13 juni 1904, in idem, F Pa 27 (CAHJP).
51. Direction du Travail, *Annuaire des syndicats professionnels 1904-1905*, 529.
52. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 200, Leon et Maurice Bonneff, *La vie tragique des travailleurs* (Parijs 1984 hereditie), 265.
53. Zie hiervoor Nancy L. Green, *Ready-to-wear and ready-to-work. A century of industry and immigrants in Paris and New York* (Durham en Londen 1997) 251 e.v.; Bonneff, *La vie tragique*, 207 e.v.
54. In 1901 werkten daarvan respectievelijk 5245, 2425, 1095 en 1760 in de Parijse kledingindustrie. Zie Käthe Schirmacher, *La spécialisation du travail par nationalités à Paris* (Parijs 1908) 171-174.
55. Rapport d.d. 5 februari 1901, archief BA 1394: Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918 (APP).
56. Rapport d.d. 11 februari 1901, in idem.
57. Idem en rapporten d.d. 14 februari 1901 en 17 februari 1901, in idem.
58. *La Libre Parole* 11 februari 1901, zie ook idem 7 februari 1901 en *L'antijouif* 15 februari 1901.
59. Green, *The Pletzl of Paris*, 128.
60. Rapport d.d. 22 maart 1901, BA 1394: Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918 (APP); Green, *The Pletzl of Paris*, 130.
61. Voor een verslag van de staking zie het rapport d.d. 3 oktober 1904, archief BA 1393: Grève d'ouvriers tailleurs d'habits (APP); voor de oprichting van de kleermakerssectie zie *Der Arbeyter Fraynd* 15 december 1905.

Noten hoofdstuk 7

1. 'Minder gezangen en meer noedels, minder arbeid en meer loon', Der tog fun akht shoh. Aroysgegeben fun der komisyon konfederal propagand far dem akhtstudentog. Zie hiervoor Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 27.
2. Les réfugiés révolutionnaires russes à Paris, archief F7/12.894: Révolutionnaires russes 1907-1912 (AN).
3. Idem.
4. Hildermeier, *Die Sozialrevolutionäre Partei*, 410.
5. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 57; Green, *The Pletzl of Paris*, 98.
6. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 70.
7. *Der Arbeyter Fraynd* 14 mei 1909.
8. Rapporten d.d. 31 mei 1909 en 10 juni 1909, archief BA 1709 7023-K-22: Russo-jouifs à Paris (APP).
9. Rapport d.d. 22 januari 1910, BA 1709 7023-K-21: Russo-jouifs à Paris (APP).
10. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 18 december 1905, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 27 (CAHJP).
11. Brief d.d. 26 december 1907, in idem F Pa 28.
12. Voorwoord geciteerd in Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 117.
13. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 23 oktober 1909, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 34 (CAHJP).
14. Idem d.d. 2 februari 1911, in idem F Pa 29.
15. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 111 .
16. Ministère du Travail et de la Prévoyance sociale, *Statistique des Grèves et des recours à la conciliation et à l'arbitrage survenus pendant l'année 1906* (Paris 1907) 232-235.
17. Notulen pettenmakersbond d.d. 23 juni 1906, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 27 (CAHJP).
18. Idem d.d. 16 augustus 1910; 14 februari 1911; 4 april 1911, in idem F Pa 29.
19. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 119 voor ledental.

20. Green, *The Pletzl of Paris*, 156-157.
21. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 123.
22. Maxime Leroy, *La Coutume Ouvrière. Syndicats, Bourses du Travail, Fédérations Professionnelles, Coopératives. Doctrines et Institutions* (Parijs 1913) 70.
23. Leroy, *La Coutume Ouvrière*, 71.
24. Idem 71-74.
25. Zie P. Riebke, 'Les ouvriers de langue allemande à Paris' *La Vie Ouvrière. Revue syndicaliste bi-mensuelle*, vol 2, no 23 (5 september 1910), 290-300.
26. *Der tog fun akht shoh. Aroysgegeven fun der komisyon konfederal propagand far dem akhtstundentog*. Zie hiervoor Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 27.
27. Idem.
28. Edward Shorter and Charles Tilly, *Strikes in France 1830-1968* (Cambridge 1974) 118-122 en de verslagen in *La Voix du Peuple* in de maanden april, mei en juni.
29. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 201.
30. Rapport d.d. 25 maart 1905. Voor deze en overige stakingsverslagen zie archief BA 1393: Grèves d'ouvriers tailleurs d'habits (APP).
31. Pamflet in idem.
32. Notulen bestuur pettenmakersbond d.d. 13 september 1905, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 27 (CAHJP).
33. *Der Arbeyter Fraynd* 15 december 1905.
34. Zie verslagen van stakingen in diverse parijse industrieën: *La Voix du Peuple* 6-13 mei 1906; 13-20 mei 1906; 20-27 mei 1906 en politierapporten in BA 1394: Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918 en BA 1372: Grève des ébénistes 1891 à 1909 (APP).
35. *Der Idisher Arbeyter* 29 juni 1912.
36. Rapport d.d. 9 mei 1906, archief BA 1372: Grèves d'ouvriers ébénistes 1891-1909 (APP).
37. Boneff, *La vie tragique*, 265-266.
38. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 241.
39. *Der Idisher Arbeyter* 9 oktober 1911.
40. Idem.
41. Zie voor een verslag van deze discussies Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 166-169.
42. Office du Travail, *La Petite Industrie*, 704.
43. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 167.
44. Delen van deze notulen zijn bewaard gebleven: Livres de protocoles de la section juive des ouvriers et ouvrières fourriers 1907-1914, F Pa 30 (CAHJP).
45. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 171.
46. Idem.
47. Green, *The Pletzl of Paris* 137; Office du Travail, *Statistiques des Grèves et des recours à la conciliation et à l'arbitrage survenus pendant l'année 1908* (Parijs 1909) 36-37; rapport d.d. 22 januari 1908, archief BA 1708 7023-H-1: Russo-juifs à Paris en pamflet in archief BA 1709 7023-K-21: Russo-juifs à Paris (APP).
48. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 220.
49. *Der Idisher Arbeyter* 4 januari 1913.

Noten hoofdstuk 8

1. Brief d.d. 12 oktober 1911, archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 36 (CAHJP).
2. Nora Levin, *While Messiah Tarried. Jewish Socialist Movements 1871-1917* (New York 1977) 122-124; Weinstock, *Le pain de misère vol III: L'Europe centrale et occidentale 1914-1945* (Parijs 1986) 199-200; Prager, *Yiddish Culture in Britain*, 561; Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 28.
3. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 30.
4. Idem 226.
5. Idem 38.
6. Zie Wistrich, 'French Socialism', 17.

7. *L'Humanité* 11 april 1911.
8. Idem 4 april 1911 en 11 april 1911.
9. Zie voor de beschrijving van de rel ook Green, *The Pletzl of Paris*, 179; Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 37-43, *Action Française* 4, 6 en 7 april 1911; *La Libre Parole* 4 tot 10 april 1911; *L'Humanité* 4,5 en 11 april 1911, *La Guerre Sociale* 5 en 18 april 1911 en *Der Idisher Arbeyter* 8 augustus 1913. *L'Humanité* was het blad van de SFIO, de *Bataille Syndicaliste* was het officiële orgaan van de CGT.
10. Rapport d.d. 7 april 1911, archief BA 1811 241.155 b1: Prolétariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP); *L'Humanité* 7 april 1911.
11. Rapport d.d. 7 april 1911, archief BA 1811 241.155 b1: Prolétariat juif français. Cercle d'études sociales des ouvriers israélites (APP).
12. Zie *Archives Israélites* 20 april 1911.
13. Jean Maitron (ed.), *Dictionnaire Biographique du Mouvement Ouvrier Française 1871-1914* vol 14 (Parijs 1976) 214-215.
14. Notulen van een bijeenkomst d.d. 4 februari 1911 van de joodse arbeiderssecties van de CGT over de oprichting van een Inter-sektsyone byuro en over het uitgeven van een krant, archief RG 116: Frankraykh, doos 86 (YIVO).
15. Document in het Jiddisch in F7/13740: Questions ouvrières et revendications syndicales: Habillement (AN) idem in het Frans in *L'Humanité* d.d. 25 juli 1911.
16. Rapport d.d. 19 juli 1911, AN F7 13740: Questions ouvrières et revendications syndicales: Habillement (AN).
17. Rapport d.d. 4 augustus 1911, in idem.
18. *Der Idisher Arbeyter* 4 juli 1914.
19. Brief z.d. (10 oktober 1911), archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 36 (CAHJP).
20. Brief d.d. 12 oktober 1911, in idem.
21. Zie voor inkomsten en uitgaven nummer 1 en 2 tabellen in idem.
22. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 72 voor biografische gegevens van Sviranski.
23. *Der Idisher Arbeyter* 2 november 1912.
24. Idem 7 december 1912.
25. Zie voor het verslag van de discussies en de aangenomen resoluties idem 4 januari 1913.
26. Idem 8 maart 1913.
27. Idem.
28. Idem 5 april 1913.
29. Idem 1 mei 1912.
30. *Der Arbeyter Fraynd* 3 maart 1911 en 22 september 1911.
31. Idem 13 september 1911 en 3 oktober 1913.
32. Rapport d.d. 7 oktober 1912, archief F7 12894: Révolutionnaires russes 1907-1912 (AN).
33. Rapport d.d. 17 oktober 1912, in idem.
34. *L'Humanité* 16 april 1912 en 19 april 1912.
35. Rapport d.d. 18 oktober 1913, BA 1709 7023-K-13: Russo-juifs à Paris (APP).
36. *Der Arbeyter Fraynd* 1 augustus 1913.
37. Rapport d.d. 13 februari 1915, BA 1709 7023-K-13: Russo-juifs à Paris (APP).
38. *Der Arbeyter Fraynd* 12 juli 1912.
39. Szajkowski, '150 yor yidishe prese', 247.
40. *Der Idisher Arbeyter* 4 juli 1914.

Noten hoofdstuk 9

1. Uitspraak Dumas, rapport d.d. 12 maart 1913, archief BA 1394: Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918 (APP).
2. Zie Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 119 voor ledental 1910 en ledenlijst pettenmakersbond 1912 in archief Chambre syndicale des ouvriers casquettiers, F Pa 38 (CAHJP). Speiser schatte het aantal joodse immigranten dat als pettenmakers de kost verdiende in 1910 op 1400. Zie Speiser, *Kalendar*, 78-80.

3. Totale budget: 13195,25 fr waarvan afgedragen aan de *Fédération de la Chapellerie*: 3949,40 fr. Ter vergelijking: uitgegeven aan 'Secours de grève': 1359,50 fr; 'Appointment du secrétaire' 2304,- fr. Compte rendu financier de l'année 1913, in *Chambre syndicale des ouvriers casquettiers*, F Pa 38 (CAHJP).
4. Zie de brief in idem F Pa 34; zie voor een beknopt stakingsoverzicht Green, *The Pletzl of Paris*, 135-136 en artikelen in *La Bataille Syndicaliste* 2 juni 1912; 23 juni 1912 en 30 juni 1912.
5. *L'Ouvrier Chapelier* 1 juni 1912.
6. *Fédération des Syndicats ouvriers de la Chapellerie Française. 15e congrès national tenu à Bort du 22 au 27 juillet 1912* (Parijs 1913) 16.
7. Zie aankondiging voor filmavond, archief *Chambre syndicale des ouvriers casquettiers*, F Pa 34 (CAHJP); aankondiging toneelvoorstelling en coöperatie *Der Arbeyter Fraynd* 21 juni 1912.
8. *L'Ouvrier Chapelier* 1 november 1912.
9. *L'Action Française* 6 september 1908.
10. *Fédération des Syndicats de la Chapellerie Française. 15e Congrès National*, 107.
11. Idem.
12. Idem 108.
13. Idem 108-109.
14. Zie *Der Idisher Arbeyter* 3 januari 1914 over het ontbreken van gedelegeerden.
15. Voor de ontwikkeling van de bond zie de sombere *Compte rendu moral et financier*, besproken op 12 juli 1913, archief *Chambre syndicale des ouvriers casquettiers*, F Pa 38 (CAHJP).
16. Notulen pettenmakersbond d.d. 7 augustus 1913; 11 september 1913; 7 oktober 1913 en 14 oktober 1913, in idem.
17. *Der Idisher Arbeyter* 17 november 1911.
18. Idem 29 juni 1912.
19. *Der Idisher Arbeyter* 17 november 1911 en rapport d.d. 7 januari 1912, staking bij Esders, archief BA 1423: *Chambre syndicale d'habillement 1909-1918* (APP).
20. *Der Idisher Arbeyter* 12 juni 1912 en 3 augustus 1912.
21. Idem 7 september 1912.
22. Politie rapport d.d. 13 augustus 1912, BA 1394: *Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918* (APP).
23. *Der Idisher Arbeyter* 2 november 1912.
24. Idem 7 december 1912.
25. Rapport d.d. 7 maart 1913, archief BA 1394: *Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918* (APP) en rapport d.d. 10 maart 1913, F7/13880: *Grèves: Habillement* (AN).
26. Rapport d.d. 7 maart 1913, archief BA 1394: *Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918* (APP).
27. Uitspraak Dumas, rapport d.d. 12 maart 1913, archief BA 1394: *Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918* (APP).
28. *Der Idisher Arbeyter* 5 april 1913.
29. Op sommige ateliers werd bijvoorbeeld alleen geperst, de te persen kledingstukken werden dan naar dit atelier vervoerd en vervolgens werden de geperste artikelen naar de afwerkateliers vervoerd. Dit vervoer moesten de arbeiders zelf verzorgen en omdat er stukloos en geen uurloon betaald werd, was dit werk in feite onbetaald.
30. Rapport d.d. 12 maart 1913, archief BA 1394: *Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918* (APP).
31. *L'Humanité* 13 maart 1913.
32. *Bataille Syndicaliste* 29 april 1913.
33. Idem 29 juli 1913 voor de aankondiging en idem 2 augustus 1913 voor het interview.
34. Zie *L'Humanité* d.d. 17 mei 1914 en *Bataille Syndicaliste* d.d. 2 juli 1914 en rapport d.d. 2 juli 1914, archief BA 1423: *Chambre syndicale d'habillement 1909-1918* (APP).
35. Idem.
36. Rapport d.d. 12 maart 1913, archief BA 1394: *Grèves d'ouvriers tailleurs 1901-1918* (APP).
37. *La Guerre Sociale* verscheen van 1907 tot 1914 onder redactie van Gustave Hervé. Aanvankelijk waren socialisten, anarchisten en revolutionair syndicalisten in de redactie van het blad verenigd onder de noemer van het anti-militarisme, maar in 1912 verliet het blad, o.i.v. zijn hoofdredacteur, het anti-militaristische standpunt om zich op een meer patriottisch standpunt te stellen. Brécy, *Le Mouvement syndicale*, 141-142.
38. *La Guerre Sociale* 20-26 december 1911.
39. Idem.

40. Voor reacties zie idem 3-9 januari 1912.
41. Zie de verslagen van het congres in *Bataille Syndicaliste* 22 juli 1913, *L'Humanité* 22 juli 1913; idem 24 juli 1913.
42. *L'Humanité* 22 juli 1913.
43. *Der Idisher Arbeyter* 8 augustus 1913.
44. Idem 5 juli 1913.
45. Idem 8 augustus 1913.
46. Green, *Ready-to-Wear*, 90 en 260.
47. Schirmacher, *La specialisation du travail*, 171-174.
48. Marousseff, *La Question ouvrière. II*, 49 en Bonneff, *La vie tragique*, 264-266.
49. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 202.
50. *Der Idisher Arbeyter* 1 mei 1913.
51. Idem 17 november 1911.
52. Brief d.d. 5 november 1911 in, archief L'Ouvrier Juif/Comité Intersyndicale des Sections Juives, F Pa 36 (CAHJP).
53. *Der Idisher Arbeyter* 1 mei 1912.
54. Idem 8 februari 1913.
55. Idem.
56. Idem 1 mei 1913.
57. Idem 5 juli 1913.
58. Idem 11 april 1914 voor een verslag van de bijeenkomst.
59. Idem.
60. Idem 8 februari 1913.
61. Idem.
62. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 236; *Der Idisher Arbeyter* 1 mei 1913.
63. *L'Ouvrier des Cuirs & Peaux* april 1913.
64. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 240.
65. *Congrès des Syndicats Ouvriers Confédérés du Dépt. de la Seine 24 Août 1913 Paris. Compte Rendu des Travaux* (z.p. z.j.) 42.
66. *L'Ouvrier des Cuirs & Peaux* juni 1913.
67. *Der Idisher Arbeyter* 8 maart 1913.
68. Het Conseille Prud'homme is de raad voor gemeenschappelijk overleg tussen werkgevers en werknemers.
69. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 176.
70. *Der Idisher Arbeyter* 4 januari 1913.
71. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 215.
72. Idem, 221.
73. *Der Idisher Arbeyter* 1 mei 1913 en 5 juli 1913.
74. Zie voor stakingsverslag idem 8 februari 1913; 5 april 1913; 1 mei 1913 en 5 juli 1913; Green, *The Pletzl of Paris*, 136-138.
75. *L'Humanité* 10 april 1913; *Bataille Syndicaliste* 10 april 1913; Racamond in *Der Idisher Arbeyter* 8 februari 1913.
76. *Der Idisher Arbeyter* 5 juli 1913.
77. Idem.
78. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 228.
79. Zie voor berichten over de coöperatie: *Der Idisher Arbeyter* 8 augustus 1913; 13 september 1913 en 29 november 1913.
80. De eerdere poging tot het vormen van een sectie blijkt uit de notulen van de Franse schoenmakersbond. Op 25 maart 1909 meldden deze notulen dat er 4 franc was besteed voor het maken van oproepen om de joodse kameraden te organiseren. Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 255.
81. Zie voor deze secties: *Der Idisher Arbeyter* 8 februari 1913; 13 september 1913; 18 oktober 1913; 7 maart 1914 en 11 april 1914 en Szajkowski, *Di profesjonele bavegung*, 257-261.

Noten deel IV. De vergelijking

1. 'The process of abstracting configurations from historical reality and their treatment as variables entails a certain degree of intellectual make-believe, which is justified only to the extent that we remain aware that it is make believe' in: Zolberg, 'How Many Exceptionalisms?', 401.
2. *The Tailor and Cutter* 4 juni 1891.
3. Getuige I. Salomons, secretaris van de joodse pettenmakersbond en voormalig president van de East London Branch van de NUBSO, *RC on Alien Immigration* 20534.
4. *The Jewish Chronicle* 11 oktober 1907.
5. Halpern, *Jüdischen Arbeiter in London*, 70.